

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

'A E HOU'EIKI

MĒMIPA

'O E

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	1
'Aho	Tusite, 12 Sanuali 2021

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia

Dr. Pōhiva Tu'i'onetoa

'Eiki Tokoni Palēmia & 'Eiki Minisitā Fonu & Ngaahi Koloa Fakaenatula

Lord Ma'afu Tukui'aulahi

'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua & Kasitomu mo e Tānaki Pa'anga Hu Mai

Hon. Tevita Lavemaau

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki, Konisiuma, Fakatupu Koloa, 'Ilo Fo'ou & Ngāue 'a e Kakai

Sāmiu Vaipulu

'Eiki Minisitā Polisi & Tāmate Afi

Lord Nuku

'Eiki Minisitā Toutai & Ngoue

Lord Tu'ilakepa

'Eiki Minisitā ki he 'Atakai, Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi & Ma'u'anga Fakamatala

Poasi Matae Tei

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi & Takimamata

'Akosita Lavulavu

'Eiki Minisitā Mo'ui

Palōfesa 'Amelia

Tu'ipulotu

'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue

Siaosi Sovaleni

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua

Vātau Hui

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō
Tongatapu.

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1

Lord Vaha'i

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 3

Tongatapu

Lord Tu'i'āfitu

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u.

Lord Tu'iha'angana

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai

Lord Fusitu'a

'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongo Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 1, Tongatapu

Siaosi Pōhiva

Fakafofonga Kakai 2, Tongatapu

Semisi Sika

Fakafofonga Kakai 4, Tongatapu

Mateni Tapueluelu

Fakafofonga Kakai 5, Tongatapu

Losaline Ma'asi

Fakafofonga Kakai 7, Tongatapu

Vuna Fa'otusia

Fakafofonga Kakai 8, Tongatapu

Semisi Fakahau

Fakafofonga Kakai 9, Tongatapu

Penisimani Fifita

Fakafofonga Kakai 12, Ha'apai

Mo'ale Finau

Fakafofonga Kakai 13, Ha'apai

Veivosa Taka

Fakafofonga Kakai 14, Vava'u

Dr. Saia Piukala

FALE ALEA 'O TONGA

'ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 01/2021

FAKATAHA 'A E FALE ALEA 'O TONGA

*'Aho: Tusite 12 Sanuali,
2021 Taimi: 10.00 am*

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Ui 'o e Hou'eiki Memipa
Fika 03	:	Me'a 'a e 'Eiki Sea
Fika 04	:	Lipooti Komiti Fika 1/2021 – Fekau'aki mo e Fokotu'u ki ha Paloti ke Fakamalolo'i e Palemia <ul style="list-style-type: none">• Fokotu'u Fika 2/2020 ki ha Paloti ke Fakamalolo'i e Palemia• Tali 'a e 'Eiki Palemia
Fika 05	:	Ngaahi Me'a Makehe
Fika 06	:	Kelesi

Fakahokohoko e peesi

Fale Alea ‘o Tonga.....	6
Lotu	6
Ui ‘a e Fale	6
<i>(Na’e lele heni ‘a hono ui e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Aleá.)</i>	7
Poaki.....	7
Me’a Tokoni Sea	7
Me’a ‘Eiki Sea.....	8
Lipooti fika 1/2021 Komiti Ngaahi Totonu e Fale Alea	10
Fakama’ala’ala he Lipooti fika 1/2021 Komiti Ngaahi Totonu Fale Alea	14
Tokanga ki he me’a fekau’aki mo e Lao ki he Ngaahi Me’a Fakapulipuli.....	19
Fakama’ala’ala ma’u he kupu 84(b) (2).....	22
To’o kongia ki he Lao Ngaahi Me’a Fakapulipuli mei he fokotu’u ko e fepaki mo e Tu’utu’uni Ngāue Fale	23
Tui ko e fokotu’u vakai’i tu’unga falala’anga Palēmia ko e ui ia ki he konisenisi e tangata	24
Fakamahino Sea tu’unga ‘i ai feme’a’aki he Lipooti e Komiti.....	25
Tali ki he fehu’ia Tongatapu 4 me’a fekau’aki mo e ngaahi fakamatala fakapulipuli faka’ofisisale	27
Pāloti’i ‘o tali Lipooti fika 1/2021 Komiti Ngaahi Totonu Fale Alea.....	33
Tokanga ki he ‘ikai pāloti tokoua Fakafofonga Kakai na’e kau he Komiti	33
Fakama’ala’ala Sea he ngaahi fokotu’u na’e tali he Lipooti ‘a e Komiti Ngaahi Totonu Fale Alea	34
Fokotu’u Fika 2/2020 ki ha Pāloti ke Fakamālōloo’i Palēmia	35
Makatu’unga 1 ki he fokotu’u ke paloti’i hano fakahifo Palēmia.....	36
Makatu’unga hono ua 2 fokotu’u ke fakamālōloo’i Palēmia	37
Makatu’unga 3 fokotu’u ke fakahifo Palēmia	38
Makatu’unga hono 4 fokotu’u ke fakamālōloo’i Palēmia.....	40
Makatu’unga hono 6 fokotu’u ke tukuhifo Palēmia.....	40
Makatu’unga 7 fokotu’u ke fakamālōloo’i Palēmia.....	41
Tali e Palēmia ki he Fokotu’u ke paloti’i hano fakamālōloo’i ia.....	42
Kole ke toloi e Fale ki ‘apongipongi.....	43
Poupou ki he fokotu’u ke toloi e Fale ki ‘apongipongi.....	43
Poupou ke lau ke ‘osi tali e Palēmia ki he fokotu’u pea toloi Fale.....	43
Poupou Palēmia ke lau ‘ene tali ke ‘osi kae toki mālōlō e Fale.....	44

Pālōti'i 'o tali ke hoko atu ngāue e Fale.....	44
Hoko atu lau tali Palēmīa ki he ngaahi makatu'unga ki ha pālōti ke fakamālōlo'o'i ia.....	44
Tali Palēmīa kī he nō pa'anga 39 ki he Patiseti 2020/21	47
Tukuaki'i hono tolu 'ikai taau 'a e polokalama tanu hala.....	48
Tali Pule'anga fekau'aki mo e pehē nau ta'efietokonia <i>Real</i> Tonga	49
Tali Pule'anga ki he tukuaki'i lahi fakamole he polokalama 'aukai.....	50
Tali Pule'anga ki he tukuaki'i ne uesia lahi fua ngoue he ta'ofi uta meleni ki Nu'usila	51
Me'a Palēmīa fekau'aki mo e fokotu'u tukuhifo fai kiate ia	53
Tui Palēmīa 'ikai mo'oni ngaahi tukuaki'i kuo fai kiate ia.....	53
Me'a Tongatapu 2 fekau'aki mo e fokotu'u ke pālōti'i ke tukuhifo Palēmīa	54
Tui tonu ke fakakaukaua e founa fokotu'u pālōti kae ngāue fakataha Fale ma'a e fonua	55
Tokanga 'ikai kakato toko 10 ne fakamo'oni he fokotu'u 'i Fale Alea	56
Pālōti'i 'o 'ikai tali Fokotu'u Fika 2/2020 ki ha pālōti ke fakamālōlo'o'i 'a e Palēmīá	56
Kelesi.....	56

Fale Alea ‘o Tonga

‘Aho: Tusite, 12 Sanuali, 2020

Taimi: 1040-1045 pongipongi

Satini Le’o: Me’a mai ‘Eiki Tokoni Sea ‘o e Fale Aleá. (*Lord Tu’iha’angana*)

Tokoni Sea: Kātaki kae fai mai ha’atau lotu. Fakafofonga Tongatapu 8.

Lotu

Semisi Fakahau: Ko e himi ‘e kamata’aki ‘o e tau lotu ‘i he pongipongi ni, ko hono 140 ko e mita lau 7 mo e 6.

(Na’e sipela ‘e he Fakafofonga ‘a e himi pea na’e kau kātōa ‘a e Hou’eiki ‘o e Fale Alea ‘o Tonga ‘i hono hiva’i ‘a e himi ‘o kamata’aki ‘a e lotu ki he pongipongi ni.)

<005>

Taimi: 1045-1050

(Hoko atu e lotu)

<007>

Taimi: 1050-1055

(Hoko atu e lotu)

<008>

Taimi: 1055-1100

... (Hoko atu e Lotu) ...

Tokoni Sea: ... Fakamālō atu ki he Fakafofonga Fika 8, Tongatapu Fika 8 lotu lelei kuo tatakai ‘aki e ...

<009>

Taimi: 1100-1105

Tokoni Sea: ... Fale Alea ‘o Tonga ki he pongipongi ni. Kalake fai ‘a e taliui.

Ui ‘a e Fale

Kalake Tēpile: Tapu mo e ‘Eiki Tokoni Sea ‘o e Fale Alea, tapu mo e ‘Eiki Palēmia mo e Hou’eiki Minisitā e Kapineti, tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga e Hou’eiki Nōpele ‘a ‘Ene ‘Afiō, pea tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai, kae ‘atā ke fakahoko hono ui ‘o e Fale ki he ‘aho ni, ‘aho Tusite 12 ‘o Sanuali 2021.

(Na'e lele heni 'a hono ui e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Aleá.)

Kalake Tēpile: 'Eiki Tokoni Sea, ngata'anga e taliui.

Poaki

Ko e poaki 'oku poaki mai e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, poaki tōmui, poaki 'a 'Eiki Nōpele Vaha'i, pea mo 'Eiki Nōpele Fusitu'a. Mālō 'Eiki Sea.

Me'a Tokoni Sea

'Eiki Tokoni Sea: Mālō Kalake. Tapu ki he 'afio 'a e 'Otua 'i hotau lotolotonga, tapu ki he Hau 'o e Fonua, Tu'i 'o Tonga Tupou VI, pehē ki he Ta'ahine Kuini Nanasipau'u, Pilinisi Kalauni Tama ko Tupouto'a 'Ulukalala mo e Fale 'o Ha'a Moheofo. Tapu mo e hou'eiki 'o e fonua, tapu mo ha'a tauhi fonua, tapu ki he kau taki lotu kae 'uma'ā 'a ha'a lotu, fakatapu ki he tangata'i fonua mo e fefine'i fonua kotoa pē 'o Tonga, tala ngata 'iate au 'o fai ki tu'a mama'o kae 'atā ke fakahoko e ngāue 'a e Fale Alea 'o Tonga ki he pongipongi ni.

Mālō 'a e laumālie 'a e 'Eiki Palēmia, Hou'eiki Minisitā 'o e Kalauni, laumālie e Hou'eiki Fakafofonga Nōpele, laumālie e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai. Fakafeta'i ia 'o e pongipongi ni, 'Otua Māfimafi 'i he'ene kei fakalaumālie kimoutolu Hou'eiki hangē pē ko e lotu kuo tau fakahoko, kei lākoefie e Hau 'o e Fonua, hou'eiki e fonua, kau taki lotu, pea a'u mai ki he Fale Alea 'o Tonga 'oku laumālie ...

<005>

Taimi: 1105-1110

'Eiki Tokoni Sea: ... lelei 'a e 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Minisitā, Hou'eiki Nōpele, kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai pehē ki he Kalake mo 'etau kau ngāue. Kamata e Fale Alea 'o e ta'u fo'ou ko eni. Me'a mahu'inga Hou'eiki ko e kei fakakoloa 'aki kitautolu 'a e mo'ui tau a'u mai ki he ta'u fo'ou ko eni. Pea neongo 'oku liliu pē 'a e mata'ifika mou mea'i pē ta'u faingata'a ta'u kuo 'osi tautautefito ki he fu'u mahaki faka'auha kuo ne tākafia e māmani, pea 'oku tau kei fononga mai pē liliu mai e mata'ifika ki he ta'u fo'ou ko eni pea 'oku tau kei fononga mai pē mo e ngaahi ta'au 'o e faingata'a ko eni. Neongo 'oku 'i ai e ngaahi ongoongo ki ha 'amanaki lelei ki ha ngaahi faito'o ka ko hono mo'oni Hou'eiki 'oku tau kei fe'ao pē mo e faingata'a ko eni pea 'oku ou fakamālō au ki he Pule'anga 'i hono kei tataki hotau ki'i fonua ni tau kei hao mai mei he mahaki faka'auha ko eni. Taimi tatau tau kei fononga pē, fononga lelei pē 'etau ki'i Pule'anga 'i he faka'ekonōmika, fakasōsiale kei toka lingolingo pē 'a e melino he fonua pea 'oku fai ai 'a e fakafeta'i 'o e pongipongi ni Hou'eiki.

Kole fakamolemole atu pē 'i he tau kamata tōmui ko eni 'i he pongipongi ni mahino pē na'e, 'oku 'i ai pē ngaahi me'a 'oku hoko fakatupakē a'u pē ki he tengetange. 'Oku te pehē pē 'e kita ia te te teuteu ha'u ki he ngāue pea 'ohovale pē ia 'oku hoko ha ki'i tengetange pea 'oku pehē 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea he pongipongi ni 'oku 'i ai 'a e ki'i tengetange 'oku hoko pea 'oku malava pē mahalo 'e toki me'a mai 'i he, 'o e houa, 'i he 'aho ni pē ka 'oku sai pē.

Talitali lelei e Fakafofonga Tongatapu Fika 7, Tokoni Palēmia Mālōlō mo e 'Eiki Minisitā Lao na'e me'a atu ki tu'apule'anga 'o fakahoko hono, 'a e ngaahi faito'o, fakafaito'o kiate ia pea

kuo ne me'a mai tau kau fakataha he pongipongi ni. Ko ia ai 'oatu 'a e talamonū 'e Fakafofonga Tongatapu Fika 7 'i he 'etau lava lelei 'a e feinga fakafaito'o na'e fakahoko me'a mai 'o tau kau fakataha he pongipongi ni.

Ko e taimi tatau pē Hou'eiki 'oku hangē pē 'oku mou mea'i 'oku 'i ai e tu'utu'uni 'a e Fale Alea 'o Tonga ki he 'etau teuteu mai ki he Fale Alea 'a eni pē ko eni 'oku tau angamaheni ki ai hotau teunga faka-Tonga, ka 'i he taimi tatau ko e Fakafofonga 'o Tongatapu Fika 7 na'e fakahoko mai ai pea 'oku faka'atā ia 'e he motu'a ni kātaki fakamolemole ko e Fika 7 ke fakatonutonu ange mu'a ia 'i he 'etau miniti mo e me'a. Ko 'eku lave ki he Tongatapu Fika 7 'uhinga he 'oku mahino pē 'oku, 'a e ngaahi faito'o pea 'oku mahino 'oku 'ikai ke, 'oku fiema'u ke 'i ai pē ha teuteu 'oku taau mai ki he Fale Alea ni 'a ia 'e faingofua ange pē mo tonu kiate ia ke teuteu mai he teuteu ko eni fakauēsite pea 'oku tali pē ia he 'oku ngāue'aki pē he Fale ni 'oku fa'a ngāue'aki pē ka 'oku 'omai ha ngaahi a'u ki ha ngaahi tūkunga 'oku 'omai 'e he, ha ngaahi fale'i mei he toketā ki he ngaahi me'a pehē pea 'oku tau fefaka'apa'apa'aki ia pea 'oku pau ke ki'i tuku fakatafa'aki pē 'etau tu'utu'uni ki he ngaahi *case* pehē pea ko ia ai 'e faka'atā 'a e Tongatapu Fika 7 ia 'i he fononga atu ko eni kae 'oleva kuo kakato 'a e ngaahi tu'utu'uni 'a e toketā ke ne teuteu mai pē ia 'i he teuteu fakauēsite pē ko e suti ko eni faka, ki he Fale Alea 'o Tonga.

Ko ia Hou'eiki mahalo ko e me'a pē ia 'oku manatu'i he motu'a ni ke fakahoko atu ki he Hou'eiki ko e teuteu foki eni ke fakahoko 'etau 'asenita ki he ngāue lahi ko eni ki he, 'a ia mahalo ko e ...

<007>

Taimi: 1110-1115

'Eiki Tokoni Sea : ... mo e, makatu'unga ia mo e 'uhinga lahi ia e ui e Fale Aleá 'o Tongá 'i he taimi pehé ni 'ikai angamaheni, ko e 'uhingá ko e fokotu'u ko ená 'i he fika 4 fekau'aki mo e Fokotu'u ke Pāloti ke Fakamālōloo'i e Palēmiá. 'A ia 'oku 'i ai e Fokotu'u fika 2 ke Pāloti Fakamālōloo'i e Palēmiá, pea 'oku ai mo e tali 'a e 'Eiki Palēmiá. Pea kuo 'osi tufa atu ia kiate kimoutolu ko e ngaahi *folder* ko ena 'ia moutolu kuo 'osi tufa atu 'e he kau ngāué, tui pē 'oku mou 'osi me'a lelei ki ai. Ka 'i he taimi tau toki hoko atu ki ai, ka tau ki'i mālōlō ai.

Mālōlō toloi e Fale Aleá. (Na'e *break* heni 'a e Fale)

<008>

Taimi: 1140-1145

Sātini Le'o: Me'a mai 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea.

(*Pea na'e me'a hake leva 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, Lord Fakafanua ki hono me'a'anga*)

Me'a 'Eiki Sea

'Eiki Sea: Mālō ho'omou laumālie Hou'eiki. Kole atu pē ke u hūfanga atu 'i he fakatapu na'e kamata'aki e fakataha e pongipongi ni, 'Eiki Tokoni Sea. Ka ke u fakafe'iloaki atu he pongipongi ni Hou'eiki ko u fiefia 'aupito he pongipongi ni tau fe'iloaki 'i he 'uluaki fakataha 'a e Fale Alea he ta'u fo'ou ko eni 2021. Ko u fakafeta'i pē ki he Tamai Hēvani hono tauhi lelei mai e Hou'eiki Mēmipa ko u vakai atu 'oku laumālie lelei pē he pongipongi ni. Fakamālō

foki ki he tataki mai e lotu he pongipongi ni Fakafofonga Tongatapu 8 pehē foki 'eku fakafetaulaki atu Hou'eiki tau Tokoni Palēmia Mālōlō, Tongatapu 7 'oku lava mai mei Nu'usila ki he'etau fakataha he pongipongi ni pehē 'eku fakafe'iloaki ki he'etau Tokoni Palēmia fo'ou 'Eiki Minisitā Fonuá.

Hou'eiki ko e 'uhinga 'etau fakataha mavahe ki he 'aho ni ko e fokotu'u ko eni na'e tukuhiho ki he Komiti Fekau'aki mo e Ngaahi Monū'ia e Fale Aleá pē ko e Komiti *Privileges*. 'A ia ko e fokotu'u ke pāloti ke fakamālōloo'i e Palēmiá na'e 'ave ki he komiti ko eni. Pea na'e 'ave leva mo e tali mei he 'Eiki Palēmia ki he fokotu'u pāloti ko eni ke fakamālōloo'i ia. Ko e fokotu'ú mo e tali mei he 'Eiki Palēmia na'e fai e ngāue ki ai 'a e komiti 'a ia 'oku Sea ai 'a e Sea 'o e Komiti Kakato ko e ngāue lahi na'e fakahoko he komiti ko eni ki hono fakalelei'i 'a e fokotu'ú pehē foki ki he tali mei he 'Eiki Palēmia fakatatau ki he Tu'utu'uni Ngāue e Falé.

Ko u fakamālō ki he komiti he ngāue lahi na'a nau fakahoko pehē foki ki he ngāue mo e Sekelitalí. 'A ia 'oku 'osi fakakakato atu he naunau kuo tufa atu ke mou me'a ki ai. Hou'eiki ko 'etau founa ngāue 'oku pehe ni, kamata he 'aho ni 'a hono lau 'aho 'uluaki 'a 'etau ngāue ki he fokotu'u ko eni pea 'i he'ene pehē fakatatau ki he Konisitūtone pea mo 'etau Tu'utu'uni Ngāue kuo pau ke tau pāloti 'i loto 'aho ngāue 'e nima. 'A ia mei he 'aho ni ki he Tusite uike kaha'u kuo pau ke fakakakato pea 'o kapau 'e 'ikai lava 'o fakahoko 'etau ngāue fakatatau ki he tu'utu'uní 'e 'i tu'a leva e fokotu'ú 'i he fakalaó pea 'i he'ene pehē 'e pekia pē fokotu'u 'i ai. 'A ia kuo *collapse* e taimi ngāue ki he fokotu'u ko eni. 'A ia 'oku fiema'u ke tau fakakakato e ngāue fakatatau ki he laó mo e taimi 'oku tuku mai 'e he laó. Hou'eiki ke mou mea'i pē na'e 'i ai e ngaahi fehu'i fakalao na'e fa'u tohi mai ki he 'Ofisi e Seá. Pea ko e ngaahi tohi ko eni fekau'aki mo e founa ngāue kuo 'osi fai pē 'a e kumi fakalaó pea na'e 'osi tali atu pē e ngaahi tohi ko ia 'i he Kalake Pulé pehē foki ki he tohi ...

<009>

Taimi: 1145-1150

'Eiki Sea: ... fakamuimui, 'a ia ko e tohi ko eni mei he Fakafofonga 'o Tongatapu 2, na'e fakahū mai 'i he 'aho 11 'o Sanuali. 'Oku ou tui kuo 'osi tufa atu mo e tali mei he Kalake ki he tohi ko ia.

Hou'eiki ko 'etau 'asenita 'oku 1 pē, 'a ia 'oku hā atu 'i he fika 4, 'uluakí ko e lipooti 'a e komiti fika 1/2021 fekau'aki mo e Fokotu'u ki ha Pāloti ke Fakamālōloo'i e Palēmia. Ko e lipooti ko eni te u kole atu pē ki he kalake ke ne lau mai, peesi 2, 3, 4, 5 konga 3 e peesi 6, peesi 11 fakama'opo'opo mo e ngaahi fokotu'u. Pea ko hono hili pē hono lau 'a e lipooti e komiti, te u kole ange ki he Sea e komiti ke ne fakakakato mai 'a e lipooti. Pea ko 'ene mahino pē 'a e ngāue ko eni e Sea ki he'ene lipooti, te u kole leva ki he kalake ke ne lau mai 'a e Fokotu'u Fika 2/2020 ki ha Pāloti ke Fakamālōloo'i e Palēmia.

Ko e fokotu'u ko eni kuo 'osi tufa atu 'i he fakalahi (A), ko e peesi 12 ki he 23 'e lau. Ko hono hili pē hono lau 'a e fokotu'u ko eni, te u kole leva ki he kalake, ke ne lau mai 'a e tali 'a e 'Eiki Palēmia, 'a ia 'oku 'osi tufa atu 'i he fakalahi (E) mei he peesi 137, kātaki, 139 ki he 149.

Hou'eiki 'oku ou kole atu ke mou kātaki pē 'o ki'i tuku mai ha faingamālie ke lau atu 'a e ngaahi lipooti mo e fokotu'u mo e tali, ke mahino 'a e ngaahi fokotu'u ko eni 'oku tau alea'i kimu'a pea mou toki me'a hake ke fakahā homou loto. 'I ai ha tali mei he 'Eiki Palēmia 'oku tātaki mai ki he fokotu'u pehē foki ki he ni'ihī ko eni Hou'eiki Mēmipa 'oku nau fakamo'oni

‘i he fokotu’u, ke ‘omai ha’anau ngaahi me’a ‘oku tānaki mai ki he fokotu’u ke fakamālōloo’i e Palēmia.

‘I ai ha fehu’i Hou’eiki kimu’a pea tau hoko atu. Mālō Hou’eiki kole atu ki he kalake kātaki ‘o lau mai Lipooti fika 1 e 2021 fekau’aki mo e fokotu’u ki ha pālōti ke fakamālōloo’i e Palēmia.

Lipooti fika 1/2021 Komiti Ngaahi Totonu e Fale Alea

Kalake Tēpile: Tapu mo e ‘Eiki Sea, tapu mo e ‘Eiki Palēmia mo e Hou’eiki Mēmipa Kakato e Fale kae ‘atā ke lau atu ‘a e lipooti, ‘oku ‘i he ‘ulu’i tohi pē ‘a e Komiti Tu’uma’u ki he Ngaahi Totonu ‘a e Fale Alea.

‘Aho 8 ‘o Sanuali 2021.

Lord Fakafanua,
‘Eiki Sea,
Fale Alea ‘o Tonga,
Nuku’alofa.

‘Eiki Sea,

Re: Lipooti Fika 1/2021 Komiti Tu’uma’u ki he Ngaahi Totonu ‘a e Fale Alea.

‘Oku ou faka’apa’apa mo fakahoko atu ki he Feitu’una ‘a e lipooti ‘a e Komiti Tu’uma’u ki he Ngaahi Totonu ‘a e Fale Alea, fekau’aki mo e Fokotu’u ki ha Pālōti ke Fakamālōloo’i ‘a e Palēmia, *Hon.* Pōhiva Tu’i’onetoa ‘o fakatatau ki he Tu’utu’uni 84 E (2) ‘o e Ngaahi Tu’utu’uni ‘o e ngaahi fakataha ‘a e Fale Alea.

Ko hono fakakakato eni ‘e he komiti ‘a e ngāue ne tuku mai ‘e he Feitu’una ‘i he ‘aho 10 ‘o Tisema 2020. ‘Oku ‘oatu fakataha pē ‘i he lipooti ni mo e ola hono vakai’i ‘e he komiti ‘a e tali ‘a e, tali ‘a e ...

<005>

Taimi: 1150-1155

Kalake Tēpile: ... ‘Eiki Palēmia ki he fokotu’u ‘o hangē ko ia ne tuku mai mei he Feitu’una ‘i he ‘aho 30 ‘o Tisema 2020. ‘Oku ou ‘amanaki pē ‘e tali lelei ‘e he Feitu’una ‘a e tohi ‘oku fai atu ni.

Faka’apa’apa atu
Fakamo’oni *Lord* Tu’i’āfitu
Sea Komiti Tu’uma’u ki he Ngaahi Totonu ‘a e Fale Alea.

Peesi 3 Ko e Kanotohi

1. Talateu
2. Tala fatongia e komiti
3. Tu’unga fai pau ‘o e fokotu’u mo e tali ki he ‘Eiki Palēmia mo e Tohi Tu’utu’uni
4. Fakamā’opo’opo mo e ngaahi fokotu’u.

Fakalahi A: Fanongonongo ‘a e taumu’a ke fakahoko ‘a e Fokotu’u ki he Pālōti ke Fakamālōloo’i ‘a e Palēmia mo e Fokotu’u ki ha Pālōti ke Fakamālōloo’i ‘a e Palēmia ‘i hono fakalelei’i e ‘aho 7 ‘o Sanuali 2021.

Fakalahi E: Tali ‘a e ‘Eiki Palēmia ki he fokotu’u ‘i hono fakalelei’i ‘i he ‘aho 8 ‘o Sanuali 2021.

Talateu

Na’e fakahū mai ‘a e Fokotu’u Fika 2/2020. Fokotu’u ki ha Pālōti ke Fakamālōloo’i ‘a e Palēmia.

Fokotu’u: Ki he ‘Ofisi ‘o e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, *Lord* Fakafanua ‘i he ‘aho 9 ‘o Tisema 2020 ‘e he Fakafofonga ‘o e Kakai ‘o Tongatapu 2 *Honorable* Semisi Kioa Lafu Sika pea fakamo’oni hingoa ki ai ‘a e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea fakakātoa ‘e toko 10. Hangē ko ia ‘oku hā ‘i he kupu 50(B) (2) ‘o e Lao ‘o e Konisitūtone ‘o Tonga. ‘Oku ‘atā ke fakahū mai ha fokotu’u ke fakahoko ha Pālōti ke Fakamālōloo’i ‘a e Palēmia ka kuo pau ke toki lava ia ‘o fakahū mai ‘i he hili ha māhina ‘e 18 mei he fili lahi. Na’e fakahoko ‘a e fili lahi fakamuimui ‘i Novema ‘o e ta’u 2017. ‘A ia kuo ‘osi kakato ‘a e māhina ‘e 18 hili ‘a e fili lahi pea ‘oku ‘atā ai ke fakahū mai ‘a e fokotu’u ni.

Hili hono ma’u ‘e he ‘Eiki Sea ha fokotu’u pehē ni. ‘Oku ‘i ai ‘a e taimi pau ‘oku tu’utu’uni ‘e he kupu 50(B) (2) konga A ‘o e Konisitūtone ‘o Tonga pea mo e ngaahi tu’utu’uni ‘o e ngaahi fakataha ‘a e Fale Alea Tohi Tu’utu’uni fekau’aki mo e taimi ‘e ngofua ke tēpile’i ai ‘i ha fakataha ‘a e Fale Alea. He’ikai lava ke ‘asenita ki ha fakataha ‘a e Fale Alea kae ‘oua kuo kakato ha ‘aho ngāue ‘e 5 mei hono ma’u ‘e he ‘Eiki Sea ka ‘e ‘ikai ke toe lahi hake he ‘aho ngāue ‘e 14 hili hono ma’u. Ko e ‘aho ngāue na’e faka’uhinga’i ia ‘e he ‘Eiki Sea ‘o ngāue’aki hono mafai ‘i he Tu’utu’uni 1(2) ‘o e Tohi Tu’utu’uni ke ‘ikai lau ki ai ‘a e ‘aho mālōlō fakapule’anga, ngaahi ‘aho mālōlō ‘a e Pule’anga ‘i he faka’osinga ‘o e ta’u mo e ngaahi ‘aho faka’osinga ‘o e uike. ‘I he’ene pehē ko e ‘aho fakaangaanga na’e tu’utu’uni ‘e he ‘Eiki Sea ke ‘asenita ai ‘a e fokotu’u ni ki he Fale Alea ‘i he fakataha hoko ‘a e Fale Alea. ‘A ia ‘e fakahoko ‘i he ‘aho Tusite 12 ‘o Sanuali 2021. Na’e tuku mai ai pē ‘i he ‘aho 10 ‘o Tisema 2020 ‘e he ‘Eiki Sea ‘a e fokotu’u ni ki he Komiti Tu’uma’u ki he Ngaahi Totonu ‘a e Fale Alea, komiti ke nau fakahoko honau fatongia angamaheni ki he ngaahi fokotu’u ko eni ‘o fakatatau ki he Tohi Tu’utu’uni. Na’e ‘oatu ai pē ‘e he ‘aho tatau ‘e he ‘Eiki Sea ha faingamālie ki he ‘Eiki Palēmia *Honorable* Pohiva Tu’i’onetoa ke ‘omai ha’ane tali ki he fokotu’uni. Na’e ma’u ‘a e tali ‘a e ‘Eiki Palēmia tali ‘e he ‘Ofisi ‘o e Fale Alea ‘o Tonga ‘i he ‘aho 18 ‘o Tisema 2020. Pea na’e tuku mai ia ki he komiti ‘i he ‘aho 30 ‘o Tisema 2020.

Na’e fakahoko ‘a e fuofua fakataha ‘a e komiti ‘i he ‘aho Tusite 5 ‘o Sanuali 2021 pea na’e tu’utu’uni ai ‘e he komiti ke fakafoki ‘a e fokotu’u mo e tali ke fakahoko ha ngaahi fakalelei kuo fokotu’u atu ‘e he komiti ‘o fakatatau ki he Tohi Tu’utu’uni. Na’e fakafoki ‘a e fokotu’u mo e tali mei he ‘Ofisi ‘o e ‘Eiki Sea ‘i he ‘aho Pulelulu 6 ‘o Sanuali 2021. Na’e toe ma’u mei he ‘Ofisi ‘o e ‘Eiki Sea ‘a e fokotu’u mo e tali hili hono fakalelei’i ‘i he ‘aho Tu’apulelulu 7 ‘o Sanuali 2021.

Na’e hoko atu leva ‘a e fakataha hono ua ‘a e komiti ‘i he ‘aho Falaite 8 ‘o Sanuali 2021. Pea fakahoko ai ‘a e tu’utu’uni aofangatuku ‘a e komiti ‘a ia ‘oku ‘oatu ‘i he peesi 6 ki he 11 ‘o e lipooti ni.

Konga 2: Tala fatongia 'o e komiti.

Na'e tuku mai 'e he 'Eiki Sea 'a e fokotu'u ki he komiti 'o fakatatau mo e tu'utu'uni ...

<007>

Taimi: 1155-1200

Kalake Tēpile : ... 34 E konga 1 'o e tu'utu'uni, ke nau vakai'i 'o fakatatau mo e tu'utu'uni 176(b) . Hangē ko ia na'e hā 'i he tohi ngāue mei he Kalake Pule 'o e Fale Aleá 'aho 10 'o Tisema 2020, na'e toe tuku atu 'e he 'Eiki Sea mo ha faingamālie ki he 'Eiki Palēmia Hon. Pohiva Tu'ionetoa ke 'omai ha'ane tali ki he fokotu'ú, pea 'e toe tuku mai foki mo e talí ke vakai'i 'e he komiti.

'I he fuofua fakataha 'a e Komiti na'e tui 'a e komiti ko honau tefito'i fatongiá pē ke fakapapau'i pē 'oku fai pau 'a e fokotu'ú mo e talí mo e Tohi Tu'utu'uni pē 'ikai. Ko e ngaahi tu'utu'uni leva eni na'e fakahoko'aki hono vakai'i 'e he komiti 'a e fokotu'ú mo e talí 'o makatu'unga pē 'i he ngāue ne fakahoko 'e he komiti ki he ngaahi fokotu'ú tatau 'i he kuohilí.

1. Na'e pau ke fakapapau'i 'e he komiti ko e ngaahi makatu'unga kotoa pē ne fakahū mai 'aki e fokotu'ú, kuo pau ke fakapapau'i mai mo hono pepa ngāue kuo 'osi fakamo'oni pea 'oku pou pou foki ki he makatu'unga takitaha. Tu'utu'uni 84(b) konga (ii) faka-Loma. Ko ha fanongonongo 'a e taumu'a ke Fokotu'u ki ha Pāloti ke Fakamālōloo'i 'a e Palēmiá, kuo pau ke fakahū ki he 'Eiki Seá fakataha mo e ii) Ngaahi pepa ngāue kuo 'osi fakamo'oni (*authenticated*) pea 'oku pou pou ki he makatu'unga 'o e fokotu'u 'oku fakahoko.
2. Na'e toe fakapapau'i 'e he komiti 'e 'ikai monuka mo e Tu'utu'uni 108(1) ke tauhi 'a e molumalu mo e ngeia 'o e Falé. Tu'utu'uni 108(1). 'I he taumu'a 'o e Tu'utu'uni ko eni ko e ngaahi lea kovi pē ta'ehoa 'oku kau ki ai 'a e ngaahi lea 'oku: a) kapekape, b) ta'etaau, tukuhifo'i, lea ta'efaka'apa'apa pē lau'ikovi. c) fakatupu fehi'a pē 'ita. d) 'ikai mo'oni. e) 'Oku fakalielia 'i he vakai 'a e kakai 'o e fonuá.

Na'e toe fakapapau'i 'e he komiti 'e 'ikai ke uesia lahi ha ongoongo 'o ha tokotaha fakafo'ituitui 'e hā hono hingoá 'i he lipooti. Tu'utu'uni 170. 'I he 'uluaki faingamālié, hili 'a e fakapapau'i 'e ha komiti fili ha ngaahi ola ke fakahū ki he lipootí, pea kimu'a hono fakahū atu 'a e lipootí, ko ha taha 'oku hā hono hingoá 'i he lipootí, 'a ia 'e ngalingali ke uesia lahi 'a hono ongoongó ai, kuo pau ke 'uluaki fakahā atu ki ai 'a e ngaahi olá pea 'oange ha faingamālie fakapotopoto ke 'omai ha'ane tali ki ai.

3. Tu'unga fai pau 'o e fokotu'u mo e talí mo e Tohi Tu'utu'uni. 'Oku tomu'a fakahā 'i he konga ko eni 'o e lipootí 'a e tui 'a e komiti ko honau fatongiá pē ke fakapapau'i 'oku fai pau 'a e fokotu'ú mo e talí ki he Tohi Tu'utu'uni kae tuku pē ki he Fale Aleá ke nau toki feme'a'aki ki he kakano 'o e fokotu'ú mo e talí, mo fuatautau 'a hono tu'unga mo'oní, fakapotopotó mo e 'uhinga leleí. Ko ia 'e 'ikai fakamatala'i fakalūkufua atu pē to'o fakakonga mai ha konga 'o e ngaahi makatu'unga 'o e fokotu'ú, kae pehē foki ki he talí telia na'a mole hono kánokato 'o e ngaahi 'uhingá mo e ngaahi taukavé ka ke toki me'a pē 'a e Hou'eiki Mēmipá ki he fakalahi A mo e fakalahi E.

Peesi 11 konga 4 – Fakamā'opo'opo mo e ngaahi Fokotu'u:

Kuo kakato 'a e ngāue 'a e komiti ki he fokotu'u fika 2/2020 pea 'oku 'oatu ai 'a e ngaahi fokotu'ú ni. 'Oku fokotu'u atu 'i he lipooti ni:

- i) Ke tali 'a e Lipooti Fika 1/2021 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Aleá.
- ii) Ke lau 'a e fokotu'ú, Fokotu'u ki ha Pāloti ke Fakamālōloo'i 'a e Palēmia 'i hono fakalelei'i 'i he 'aho 7 'o Sanuali, 2021.
- iii) Ke lau mo e tohi tali 'a e 'Eiki Palēmia ki he fokotu'ú 'i hono fakalelei'i 'i he 'aho 8 'o Sanuali, 2021.

Mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Sea : Kole atu ki he Sea e komiti ke kātaki 'o fakakakato mai 'a e lipooti kimu'a pea tau hoko atu ki he pāloti 'o e lipooti.

Lord Tu'i'āfitu : Tapu mo e 'afio 'a e Ta'ehāmai 'i hotau lotolotonga Sea ...

<008>

Taimi: 1200-1205

Lord Tu'i'āfitu: ... Tapu mo e Tu'i 'o Tonga, fakatapu atu ki he Feitu'una 'Eiki Sea, Fale Alea 'o Tonga. Ko u fakatapu heni ki he 'Eiki Palēmiá kae 'uma'ā e Tokoni Palēmiá mo e Hou'eiki Minisitā 'o e Kapineti. Fakatapu heni ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Hou'eiki Nōpele pehē foki ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakaí. **Kapu e tala** fakatapu ni Sea fakatatau ki he tala fakatapu kakato na'e kamata 'aki he Sea Le'ole'o pea hangē ko ia na'e lākai 'e he Feitu'una pea kuo kakato 'a e ngaahi fakatapu ia 'i ho Falé. Ta'u fo'ou eni 'Eiki Sea mo e lākanga 'o e ngaahi fatongia 'o e ta'ú, tau fakamālō heni ki he fonuá tautefito ki he ngaahi taki lotú kae 'uma'ā e kakai 'o e fonuá he Uike Ha'amo 'o e ta'ú he'enau lotu fakakau ho Falé takimu'a 'a e Feitu'una, 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā e Hou'eiki 'o e Fale ni ke tau tū'uta ai ha ta'u 'oku fo'ou 'i ha ivi faka'otua e fakafo'ou 'o e lotu na'e ha'amo mo e tukuhake 'i he kakai 'o e fonuá. Pea ko u lave'i kuo tali lotu 'a e 'Otua Mafimafi 'o ne fakakakato ai e vaivai 'a e tangata hangē ko ia 'o e pongipongi ni tengetange e Feitu'una 'ikai ke masiva ngāue 'a e lotú hono tokenaki tangata ke tu'u tafa'aki ho Feitu'una ke fai e fatongia 'a e Feitu'una Sea.

Pea 'oku mau fiefia ai 'oku ke laumālie lelei he pongipongi pehē ki he 'Eiki Palēmiá mo e Tokoni Palēmia mo e talitali lelei 'o e Fakafofonga 'o Tongatapu Fika 7 pea laumālie lelei he faitokonia ha kau toketā pehē ki he mafai faka'otua 'o e 'Otua tau kau fakataha ai he pongipongi ni. Ki ha ta'u fo'ou 'o e 2021 Sea mo e ngāue mamafa ni 'oku ou tui ke fononga 'a e tataki 'o e Fale ni mo e fatongia mamafa ko eni mo e lau 'a e taha 'o e palōfita ka ko e sevāniti faka'ofa ia 'i he lotu mo e tala ma'u me'a fakahā 'a e Palōfita ko Selemaia. Pea ko u tui ko e kaveinga ia 'o e *budget* ne fokotu'u ho Fale ni fai ai hono 'eke e ngaahi tu'unga fakalao ko eni ne fokotu'u he Pule'anga e mahu'inga 'o e 'Otua ko ia hotau fale toinga pē ko e fale 'oku malu ai ki he ngāue 'a e Pule'angá. Pea 'oku pehē lau 'a e palōfita ke fakaivia ho Fale ni ha monū'ia ka ko ha mafi 'oku tu'u 'ene falalá 'ia Sihova, 'io ko ha Fale Alea ia 'o Tonga mo ha Tonga 'oku ne tofi'a 'aki 'a e 'Otua he talu hono hiki 'e he palōfitá 'io ko Sihova hotau pāletu'a.

Fakama'ala'ala he Lipooti fika 1/2021 Komiti Ngaahi Totonu Fale Alea

Tapu mo e Feitu'una Sea hangē ko e lipooti kakato na'e kamata 'aki 'e he Sekelitali Tēpile ho

Falé ko u faka'apa'apa ai pē ke fakahoko atu ki he Feitu'una 'a e, kuo kakato 'a e Lipooti Fika 1/2021 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Aleá fakatatau ki he ngaahi tu'utu'uni 'o e ouau 'o e Kupu 50 (B) fakatatau ki he Tu'utu'uni Fika 84 (E) (2) e Tu'utu'uni Ngāue ho Falé ki he ngāue pehē kuo fokotu'u fakatatau mo e Konisitūtoné. Ko hono fakakakato eni 'e he komiti 'a e ngāue na'e tuku mai 'e he Feitu'una 'i he 'aho 10 'o Tisema 2020 pea 'oku 'oatu fakataha ai pē he lipooti ni mo hono vakai'i. Vakai'i ko e tefito'i fatongia ia 'o e Komiti Tu'uma'u ki he Totonu 'a e Fale Alea ko e vakai'i 'o fakatatau 'a e ngaahi alealea 'o e tu'utu'uni fekau'aki mo e 'uhinga kuo fokotu'u 'e he tohi fokotu'ú mo e tohi talí 'oku fakatatau 'a e fatongia 'o e komiti ko eni ki hono vakai'i pē 'oku 'ikai kau ai 'a hono tipeiti'i 'i ha 'uhinga ...

<009>

Taimi: 1205-1210

Lord Tu'i'āfitu: ... ngaahi fakafo'ituitui, 'i he 'uhinga 'o e Fale Alea ka ko e fatongia 'e fai pau ki he ngaahi kupu kuo fokotu'u 'i he tohi tu'utu'uni 'oku ngāue'aki e Fale 'o e Feitu'una.

'I loto 'i he lipooti ko e kakano 'o e lipooti 'i he Komiti Tu'uma'u e Ngaahi Totonu 'a e Fale Alea, ko ena pē ia na'e lau atu he talamu'aki 'e he sekelitali pē ko e Kalake Tēpile 'o e Feitu'una. Ko e kakano 'o e lipooti 'i he ngāue 'i he tu'utu'uni kuo tuku mai 'e he Fale Alea 'i he 'uhinga ko e Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Alea, ko ena pē ia 'oku fokotu'u atu 'i he peesi 3 na'e lau ko e kakano 'o e lipooti 'oku 'i ai hono kanotohi, pea 'oku 'i ai ai 'a e talateu ko ia e na'e 'osi lau, pea 'oku fokotu'u ai mo e talafatongia 'o e komiti ki he mahu'inga 'o e ngaahi tu'utu'uni 'o e vakavakai'i ko e hā e fekau'aki 'o e fokotu'u mo e hā e 'uhinga 'o e tali ki he Tohi Tu'utu'uni 'o e fokotu'u.

'I hono faka'osí Sea, 'oku 'i ai mo e fakamā'opo'opo'opo 'e toki ma'u ai 'a e kakato 'a e vakai 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Totonu 'a e Fale Alea, ke toki fokotu'u atu ki he Feitu'una ke fai ho'o tu'utu'uni mo e feme'a'aki 'a e Fale Alea. Ko e fatongia pē 'o e komiti ko eni ke vakai'i pē 'a e ngaahi tu'utu'uni he 'uhinga e ngaahi monū'ia faka-Fale Alea ko ha tefito'i 'uhinga mahu'inga kuo fokotu'u pea tali 'e he Feitu'una ke tēpile'i na'e fakahoko fatongia'aki 'e he komiti.

'I he kanotohi 'oku 'i ai e fakalahi (A), ko ia e na'e fakamatala atu 'e he sekelitali mo e fakalahi (E). Tuku pē mu'a ke fakakakato atu pē ha ki'i konga si'i hangē ko ia kuo lau atu 'e he kalake hangē ko ia kuo fokotu'u, ko e kakano 'o e fokotu'u mo e kakato 'a e komiti 'e toki fakakakato pē ia 'e he Feitu'u na pea mo e Fale Alea ke 'oua na'a maumau'i 'o lākai 'a e fakangatangata 'o e tu'utu'uni 'a e komiti ki he faka'aufuli 'a e tu'utu'uni 'a ho'o tohi ngāue 'a e ngāue ki he Feitu'una kuo ke tu'utu'uni ma'ae komiti mo e me'a pau pē ia ke alea'i 'i he Fale ni.

'I he vakai 'a e komiti fakatatau ki he kupu 50B, (2), 'io, hangē ko ia na'e lau kimu'a 'oku 'ikai ha pōpō'uli pē 'i ai ha me'a ke tō fakakau'ā 'a e totonu 'o e 'uhinga 'o e fokotu'u na'e fai 'e he Feitu'una 'i he 'aho Pulelulu 'aho 9 'o Tisema 2020 na'e fai hono fokotu'u 'e he Fakafofonga Fika 2 'o Tongatapu, pea, na'e fakamo'oni ki ai mo e kau Fakafofonga 'e toko 10 'o fakatatau ki he kupu 'o e Konisitūtone, 50B (2).

'I he lau ki he ngāue na'e tuku mei he Feitu'una kuo fakakakato e ngāue 'a e komiti, 'i he laumālie lelei na'e tuku mai 'e he Feitu'una fakataha mo e tokonia 'e he Kalake kae 'uma'ā e sekelitali 'a e komiti mo e kau ngāue 'a e Feitu'una. 'I Tisema 'aho 10 ne kamata ai e fokotu'u ke tukuhifo mei he Feitu'una pea na'e fai ai e kamata 'a e ngāue 'a e komiti. Hangē pē ko ia 'oku hā 'i he tohi fakamatala, na'e fakahoko 'a e fuofua fakataha 'a e komiti 'i he 'aho Tusite 'aho 5 'o Sanuali 2021. Pea na'e tu'utu'uni 'e he komiti ki he ngaahi tu'utu'uni pē ia, fakatatau ki he tu'utu'uni 'a e komiti ki he fokotu'u mo e talí ke fai hano fakalelei'i, pea toe lava mo hono, ko e ua 'o e fakataha na'e fai ia 'i he 'aho 8 'o Sanuali 2021, na'e fakahoko ai e tu'utu'uni aofangatuku ko eni, Sea kuo fokotu'u atu 'e he komiti 'i he lipooti 'o e pongipongi ni, kuo kakato 'a e ngāue 'a e komiti fakatatau ki hono fakapeesi 'i he kanotohi 'i he peesi 6 ki he peesi 11. Ngaahi tala fa'unga ena 'o e tala fatongia 'o e komiti fakatatau ki he tu'utu'uni 81E (1) 'o e tu'utu'uni 'a e Fale, kuo fai pau ki ai 'a e ngāue 'o ...

<005>

Taimi: 1210-1215

Lord Tu'i'āfitu: ... fai ai 'a e ngāue ki he tohi tali mo e tohi fehu'i 'o makatu'unga 'i he tu'utu'uni pē 'a e Feitu'una 'oku fa'a ngāue'aki 'a e fakataha ngāue 'a e komiti pea na'e lava lelei 'a hono fakakakato 'a e tu'utu'uni ko ia 'a e kupu 84(b) kupu 2(2) fakaloma ko ia ia na'e fai atu hono lau 'anenai. Pea 'oku mahu'inga foki 'i loto ai Sea 'oku nofo ai e 'uhinga 'a e tefito 'a e ngāue 'a e komiti ko e vakai'i pe tu'u leva ai 'a e tu'utu'uni 108 'oku ngāue 'a e Tohi Tu'utu'uni 'a e Fale Alea ni. 'Oku ngāue ai 'a e komiti 'i he 'uhinga 'a hono vakai'i mo fakapapau'i 'a e ngāue ko e fakataumu'a 'o tupu mei he Feitu'una. Pea na'e fai'aki leva 'a hono vakai'i 'a e ngaahi tohi ni 'oku fai 'osi me'a'aki ai he 'uhinga 'o e kupu 50(b) 'i he tu'utu'uni 108(1) ko ia ē na'e lau atu 'anenai 'i he taumu'a 'o e tu'utu'uni ko eni 'oku taumu'a ia ki ha ngaahi lea kovi pē ta'ehoa 'oku kau ki he ngaahi lea 'oku pehe ni. 'I hono vakai'i 'i he ngāue 'a e komiti kau ai 'a e kapekape ta'etaau, tukuhifo'i, lea ta'efaka'apa'apa pē lau'ikovi'i fakatupu fehi'a pē 'ita 'ikai mo'oni 'a e ngaahi fakamatala mo e ngaahi me'a pē hangē ā 'oku kau ko ha ngaahi me'a fakalielia ki he vakai ki he kakai 'o e fonua. Sea 'oku malu'i 'e he tu'utu'uni 108 'a e ngāue 'a ho Fale me'a tatau 'oku faka'apa'apa'i he tu'utu'uni 108 'i he tu'utu'uni ho Fale 'a e kakai 'o e fonua 'oku nau me'a mai ke tataki 'a e ngāue 'oku fai 'e he Feitu'una.

'Oku 'ikai ko ia pē foki Sea. Na'e kakato 'a e ngāue 'a e komiti 'i he vakai ki he kupu 170 pea na'e fai 'a e fakalelei 'o e ngaahi tohi tali mo e fokotu'u he na'e fai ai 'a e ngaahi fengāue'aki mo e ngaahi kupu fengāue'aki ke faka'ehi'ehi ma'u pē 'a e fokotu'u 'o e tohi tali ke 'oua na'a kau noa'ia ha taha pe mole ha ongoongo ha taha 'i hono fakahingoa ke kau 'i he ngāue 'o e lipooti na'e tu'utu'uni e Feitu'una ke tu'u tau'atāina pē e Fale 'iate ia 'i he'ene fa'unga ngāue mo 'ene ngaahi tu'utu'uni 'o 'ikai lavea ai ha loto 'i tu'a 'oku 'ikai kau 'i he 'uhinga 'i he fakataha 'i ho Fale.

Ko hono tolu Sea. Ko e ngaahi tu'unga fai pau e komiti mo e tali e Tohi Tu'utu'uni kuo fakapapau'i 'e he komiti ke fai pau e ngaahi fokotu'u ki he ngaahi tohi tali mo e Tohi Tu'utu'uni kuo fakapapau'i 'e he komiti ke fai pau e ngaahi fokotu'u e ngaahi tohi tali mo e Tohi Tu'utu'uni fekau'aki mo e ngāue ho'o Fale. Ko ia ai Sea 'oku hangē ko e fakanounou pē ki he ngāue ho Fale he'ikai ke u toe fakamatala fakalukufua he ko hono 'uhinga kae fakafoki e ngāue kuo fakakakato he motu'a ni mo fakamālō ai ki he komiti ke toki fai ai hono alea'i hano fakalukufua ho tala tu'utu'uni 'a e Feitu'una he ko e fakangatangata pē 'a e ngāue komiti na'a ke tuku ki ai 'a e fatongia ni ke u vakai'i pē mo hono fakatonutonu mo hono fakangata 'a e

ngaahi tali mo e ngaahi pepa ngāue kotoa pē 'i he ngaahi tala fatongia e Feitu'una, pea kapau ko e ngaahi fokotu'u ke fakamālōlō'i 'o e Palēmia 'i hono fakalelei'i ko ena pē ia 'oku hā 'i he peesi 6. 'Oku 'i ai e ngaahi fakalelei na'e fiema'u ke fakahoko 'oku 'i ai 'a e vakai 'a e komiti ki he tu'unga fai pau 'o e ngaahi fakalelei ki he Tohi Tu'utu'uni fakatatau ki he ngaahi makatu'unga na'e fokotu'u mai he tohi ngāue 'oku ngāue ai ho Fale.

Ko ia ai Sea kuo fai pau kotoa 'a e tohi tali na'e ngāue ki he ngaahi fanongonongo mo e taumu'a hono fakahoko e ngaahi fokotu'u ke paloti fakamālōlō'i 'o e Palēmia ko hono ngaahi makatu'unga ena mo e ngaahi fakamaama 'i he vakai 'a e komiti 'i hono ngaahi tu'unga fai pau 'o e fakalelei 'o e ngaahi tali ke 'uhinga 'o e tu'utu'uni ho Fale. Ki'i fakanounou pē fakahoha'a he 'oku nounou e taimi Sea...

<007>

Taimi: 1215-1220

Lord Tu'i'āfitu : ... 'Uluaki pē 'eku fakamālō ki he Feitu'una, ko e 'uhingá ko e tali lelei 'e he Feitu'una 'a e fetūkuaki pea 'oku fe'unga pē ia ko e ngāue lahi eni ki he taimi hono tatakí 'o e fakatahá ni 'a hono fakafoki mo e fakalelei'i. Na'a ke laumālie lelei pē ki he taimi 'o e tu'utu'uni ke faka-Konisitūtone pea mo e tu'utu'uni 'o e Falé ni ke ke tuku ha faingamālie ki he komiti ke fakakakato ai homau fatongia' pea 'oku mau salute atu kiate koe Sea.

Ko e ua 'o e fakamālō ko u fakamālō heni ki he komiti, lave'i 'e he motu'á ni mahalo ko e ofi eni he sai 'o e sai angé. Ha toki komiti kuo ke fekau ke fai ha ngāue fakatatau ki he me'a mahu'ingá ni, ko u fakamālō atu ki he komiti. Ko hotau ngata'angá he'ikai ke tau fakakakato 'e kitautolu 'a e kehekehe 'a e ngaahi lotó mo e fakakaukau, pea ko e laumālie 'i ho'omou tali angi fakatatau ki he tu'utu'uni, na'e hifó mei he Sea 'o e Fale Alea 'o Tongá ko ia ai kuo tau mātā 'i he 'ahó ni 'etau fengāue'aki, pea neongo 'a 'etau fiema'u ke pehē mo pehē, ka na'a tau muimui kotoa pē ki he tu'utu'uni 'oku tu'utu'uni 'e he Komiti Tu'uma'u ki he ngaahi Totonu 'a e Fale Aleá. Fakamālō heni ki he Kalaké kae 'uma'ā 'a e sekelitalí mo e kau tokoni ngāue 'a e Feitu'una Sea. Ka ne 'ikai 'enau tokoní 'e 'ikai kakato e fatongia, he 'e 'ikai pē ke toe 'osi 'a e 'uhingá ia mo e fiema'u 'a ha taha, ka ko e tali ki he taimi mo e tu'utu'uni ho Falé ni, na'e tokoni lahi 'aupito 'a ho'o kau ngāué hono fakahōhoa 'a e hōhoa kehekehé mo e hōhoa tatau ke tatau mo e tu'utu'uni ho Falé na. Hangē ā ko e lipooti fakakakato 'a e Potungāue Mo'uí kapau ā na'e 'omai ke liliu faka-Tonga mahalo he'ikai toe 'osi 'eku fakahoha'á 'o a'u ki he 'osi 'o e ta'u ni he 'oku fai atu ia he peesi 'e 200 tupu, 'a e anga 'o e tu'u 'o e ngaahi makatu'ungá. Fakamālō atu. 'I he'ene pehē 'oku 'i loto pē ia Hou'eiki Fale Alea, ke toki 'i ai ha ngaahi tālafili pea mou hū pē ki he peesi ko iá 'i he 'uhinga 'o e Fakafofonga mei Fale Aleá 'i he 'ilo mo e tohi mo e lau e 'uhinga ka te hoko ko ha Fakafofonga. 'Oku 'i loto kotoa pē 'a e 'ū fakalahí pea 'oku ou lave'i kuo fofonga ola napangapangamālie 'a e ngāué ko e fetokoni'aki mei he Feitu'una, Kalaké kae 'uma'ā 'a e Tokoni Kalaké mo ho'o kau sekelitalí kae pehē ki he ngāue 'a e komiti, pea ko e fakamālō fau eni 'oku fai ki he 'Eiki Palēmiá kae 'uma'ā 'a Tongatapu Fika 2 'a e fakaavava e taimi nounou ko eni, ka mou tuku mai 'a e ngaahi talí ke fakakakato 'a e fatongia 'o e Fale Aleá.

Fakamā'opo'opó Sea, kuo kakato e ngāue 'a e komiti ki he Fokotu'u Fika 2/2020. Pea 'oku 'oatu ai 'a e ngaahi fokotu'ú ni hangē ko ia na'e lau 'e he sekelitali pē koe Kalake Tēpile. 'A ia 'oku fokotu'u atu ai 'e he komiti 'i he lipootí ni fakamolemole ko e fakalea pē ia 'a e Tu'utu'uni ho Falé 'oku 'ikai ke mau hao ai 'i he pu'i mo e tu'utu'uni 'e he Feitu'una.

'Oku fokotu'u atu he lipootí ni:

- i) Ke tali 'a e Lipooti Fika 1/2021 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Alea.
- ii) Ke lau 'a e Fokotu'u ki ha Pālōti ke Fakamālōlo'o'i 'a e Palēmia 'i hono fakalelei'i 'i he 'aho 7 'o Sanuali, 2021 pea mo e faka'osi ke lau mo e tali 'a e 'Eiki Palēmia 'i he fokotu'u 'i hono fakalelei he 'aho 8 'o Sanuali, 2021.

Fakamolemole pē Sea na'a 'oku tō kitu'a pē lōloa 'a e fakahoha'a 'a e motu'a ni, 'i ai pē 'a e ngaahi konga lahi te u toki fakakakato ka u fokotu'u atu ā kuo lava 'a e ngāue na'e tu'utu'uni 'e he Feitu'una fokotu'u atu, mālō e ma'u koloa.

'Eiki Sea : Fakamālō atu ki he Sea 'o e Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Aleá. Hou'eiki ko e peesi fika 11 'enau lipooti fekau'aki mo e Fokotu'u Fika 2/2020 'a ia 'oku hā 'i he fokotu'u 'e 3 ke tau pālōti ki ai. 'A ia na'e 'osi lau atu pē 'e he Sea 'o e komiti. Kole atu ki he kalaké ke tau pālōti.

Mateni Tapueluelu : Sea ...

<008>

Taimi: 1220-1225

'Eiki Sea: Tongatapu 4.

Mateni Tapueluelu: Tapu pea mo e Feitu'una 'Eiki Sea mālō ho'o laumālie ki he 'aho ni. mālō e laumālie 'a e 'Eiki Palēmia, 'oatu e pōpōaki 'ofa ki he ta'u fo'ou 'oku tau a'usia 'Eiki Sea ka ko e kole nounou pē eni ia ko hono 'uhinga ko e 'amanaki ke tau pālōti 'oku 'i ai 'a e me'a 'oku mau tokanga ki ai fekau'aki mo e lipooti ko eni Sea pea 'oku 'i ai 'a e ki'i kole ko hono 'uhinga pē ko 'etau taimi na'a lava ke tau ki'i *break* hē pea te u fakahoko atu 'a nai telia na'a, na'a ki'i lōloa ko u tui mahalo ko e me'a ko eni he 'ikai ke fu'u lōloa 'oku mau lotu pē ke fakahoko atu ko e 'uhinga ko e lekooti 'Eiki Sea. Mālō.

'Eiki Sea: Hou'eiki ko u fakamanatu atu ki he Hou'eiki Mēmipa 'oku nau mēmipa he Komiti 'Asenita ko e toloi pē Fale ki he 2:00 'oku 'i ai 'etau fakataha he taimi ko eni. 'Eiki Minisitā Ngoue.

'Eiki Minisitā Ngoue: Sea tapu pea mo e Feitu'una pea kole pē mu'a Sea ke u hūfanga atu he fakatapu kuo 'osi hono aofaki fakamolemole pē Sea he'eku tu'u hake ko 'eku tokanga pē au ki he 'uhí ki he me'a ko eni 'oku me'a ki ai 'a e Fakafofonga Fika 4 hā e me'a 'oku toe 'ai ke nau toe alea'i ko 'ene kakato pē ē pea kapau 'oku ki'i me'a pē tau ki'i break ka nau toe me'a atu pē 'o 'ai laulau pea nau me'a mai. Ka tau hoko atu 'Eiki Sea he koe'uhí Sea lahi e ngāue ia ka 'oku tu'u e ngāue he taimi ni koe'uhi ko e me'a ko eni 'oku 'omai ki he Fale 'Eiki 'o e Feitu'una 'Eiki Sea pea ke me'a ki ai 'Eiki Sea 'oku mau fakavavevave mai mei Tokelau koe'uhí ko e me'a ko eni Sea 'oku 'ikai ko ha me'a faingofua eni Sea pea 'oku fu'u lolonga hotau Fale ni he koe'uhí ko e ngaahi tukuaki'i 'Eiki Sea 'oku hā hotau ... ka na'e toki 'osi 'etau uike lotu, lotu pea ko 'eku 'alu 'o ma'u lotu 'Eiki Sea 'i motu. Me'a ifo mo'oni ko 'ete fanongo 'i ai e fo'i me'a 'e taha 'Eiki Sea ko u fie fakahoko pē ke mea'i 'e he Fale ni ke tau taha 'o hangē ko e taha e 'Alo pea mo e Tamai. Ko u kei nofo 'aki ia 'Eiki Sea pea ko u 'oatu pē au ki he Fakafofonga Fika 4 ko e hā e toe fu'u me'a 'oku toe tokanga ki ai pea ke faka'osi mai pē ka tau hoko atu 'oku 'i ai mo e ngāue 'oku lahi 'aupito 'aupito e ngāue ia 'Eiki Sea ka tau nga'unu ā. Ko e ki'i me'a pē ia 'oku ou 'oatu 'Eiki Sea. Mālō.

'Eiki Sea: Tongatapu 4 'oku faingamālie pē ho miniti 'e 10 kapau te ke me'a mai pē he taimi ni kapau 'oku tu'uma'u pē ho'o fokotu'ú te u toloi leva 'e au e Fale.

Mateni Tapueluelu: Sea ko u kole atu pē ke tu'uma'u pē mu'a 'eku fokotu'u. Ko hono 'uhinga he 'oku mau loto pē ke, ke fakahoko kakato atu ko hono 'uhinga ko 'ene 'osi pē ia 'oku 'ikai ke 'i ai ha'amau palani ke toe fakahoha'asi 'a e Falé ha toe me'a kehe ko e tuku pē ke lau, fokotu'u lau e talí pea 'oku 'ikai ke mau loto ke toe fakahoha'asi kā 'oku mau faka'amu ke kakato atu e anga 'emau fakakaukaú kimu'a pea toki lau kakato 'a e fokotu'u na'e 'oatu 'e Sea. Ko u tui pē au he 'ikai ke fu'u lōloa ka ko u tui 'e tokoni pē ia kapau 'e ma'u taimi ke fakahoko faka'angataha atu mālō Sea.

'Eiki Sea: Hou'eiki fakamanatu atu e Komiti 'Asenitá ko 'eku toloi pē Falé pea tau fakataha, toloi e Falé ki he 2:00.

(Pea na'e toloi ai pē 'a e Fale Alea ki he 2:00pm)

<009>

Taimi: 1400-1405

Sātini Le'o: Me'a mai 'Eiki Sea e Fale Alea. (*Lord Fakafanua*)

'Eiki Sea: Mālō ho'omou laumālie Hou'eiki, tau foki mai ki he'etau 'asenita, 'a ia na'e kamata 'i he pongipongi ni, na'e lau 'e he kalake 'a e lipooti e komiti fika 1/2021, fekau'aki mo e Fokotu'u ki ha Pāloti ke Fakamālōlo'o'i e Palēmia, pea na'e 'osi fakama'ala'ala 'e he Sea 'o e komiti Nōpele Fakafofonga 'o Vava'u, pea na'e fokotu'u ke tau pāloti, pea na'e ta'ofi 'a e pāloti koe'uhi ko e kole 'a Tongatapu 4. 'Oku 'i ai e *issue* fekau'aki pea mo hono tali e lipooti ko eni fie me'a ki ai 'a Tongatapu 4 kimu'a pea tau hoko atu ki hono pāloti'i e lipooti. Tongatapu 4 ko ho taimi 'oku tuku atu.

Mateni Tapueluelu: Mālō 'Eiki Sea tapu mo e Feitu'una, fakatapu atu ki he 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā e Hou'eiki Mēmipa e Fale Alea 'o Tonga.

Tuku mu'a Sea ke u to'o e ki'i faingamālie ko eni ke u 'oatu e, 'a e ki'i fakahoha'a nounou fekau'aki pea mo e lipooti ko eni, 'uluaki 'oku ou fakamālō atu ki he to'o fatongia 'oku fakahoko 'e he Sea 'o e Komiti ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Alea kae pehē pē ki he komiti mo e kau ngāue fakalukufua ko e mo'oni e mo'oni, 'a e ngāue 'a e komiti ko eni, pea mo e Sea e komiti mo e Hou'eiki Mēmipa 'i he taimi faingata'a mo e taimi 'oku ui ai e ngaahi ma'u'anga kelesi mo e fiefia fakafāfāmi 'o e taimi Kilisimasi, pea mo e ta'u fo'ou 'oku ui ai kinautolu ke nau kei faifatongia pea 'oku ou 'oatu 'a e fakafeta'i mo e fakamālō he to'o fatongia poto.

Ka ko hono 'uhingá pē Sea 'oku mau faka'amu ke 'oua 'e fakahoha'asi fuoloa e Fale 'Eiki ni. Kae tuku pē mu'a ke mau 'oatu ke kakato 'a e anga 'emau faka'amu ki he ngaahi makatu'unga 'oku fai ai 'a e fokotu'u 'o e fatongia mamafa 'o e 'aho ko eni. Pea ko 'emau faka'amu pē ke kakato pea tukuange pē ke lau pea ko e tu'utu'uni 'a e Fale ko ia ia 'oku pule. 'Oku taki ho'omou tokanga ai 'i he mōmeniti ko eni Sea ki he peesi 7 mo e peesi 8 'o e lipooti 'a ia 'oku kaunga tonu ia ki he makatu'unga 5, na'e fokotu'u atu 'i he fokotu'u, 'ikai taau tufotufa 'o e ngaahi lue'anga 'i he kauhala pē ko e *side walks*.

Pea ko e anga e fakakaukau 'a e komiti kuo fokotu'u mai ke fakapuliki kātoa 'a e fokotu'u ...

Taimi: 1405-1410

Tokanga ki he me'a fekau'aki mo e Lao ki he Ngaahi Me'a Fakapulipuli

Mateni Tapueluelu: ... ko iá 'o kau ai pea mo hono ngaahi fakalahi pē ko e *attachment* pea ko e 'uhinga ko ē 'oku fokotu'u mai ai 'oku kau ai 'a e Lao ki he Ngaahi Me'a Fakapulipuli Fakapule'anga pē ko e *Official Secret Act*. Pea ko e makatu'unga'anga ia 'a e fakahoha'a ni Sea ko 'emau faka'amu ke toe fakakaukaua mu'a ko hono 'uhinga na'e fai e vakai heni. 'Oku mau hanga pē 'o lave'i na'e tulituli e taimi ko hono 'uhinga ko e tu'utu'uni 'etau Tohi Tu'utu'uni ko e 'aho ni kuo pau ke fakataha e Fale ia, pea hangē pē ko e me'a 'a e Feitu'una fai homau fakahinohino. Ko 'ene kamata pē ko eni 'a e fakataha pea 'oku lau ia ki he 'aho 'e 5 pea pāloti e Fale. Pea 'i he tulituli taimi nounou ko ia ki he 'aho ni na'e fai ai e tu'utu'uni ko ē ke fakapuliki kātoa ko hono 'uhinga ko e ngaahi me'a fakapulipuli 'a e Pule'anga. Ko e makatu'unga ko 'eni Sea na'a mau hanga 'emautolu 'o tānaki mai 'a e fakamatala. Ko e fakamatala fakapule'anga he ko hono 'uhinga ko e me'a pē ia 'e lava ke fai ai ha fakamo'oni 'o fakatatau ki he'etau tu'utu'uni ko ha ngaahi fakamatala 'oku *authenticated* pea ko e fakamatala pē ia kuo pau ke mai mei he Pule'anga.

Pea na'e fai 'emau kumi fale'i fakalao Sea pea na'e fakahinohino kimautilu kupu 4 'o e lao ko eni ki he ngaahi me'a fakapulipuli 'oku 'atā ke tukuange ha fakamatala kapau 'oku kaungatonu ki he fiema'u 'a e kakai pē ko e *public interest*, kupu 4 ia 'o e lao ko ia. Pea ko e 'uhinga ia mau tautapa Sea na'a laumālie lelei 'a e Fale kae toe fakakaukaua mu'a 'a e makatu'unga ko eni pē 'e lava 'o toe fakakaukaua 'oku 'i ai e totonu ke fakafoki mai 'o fakakau pē hē he ko e ngaahi fakalahi ko ē 'oku 'oatu he'ikai foki ke lau ia Sea, he'ikai ke lau ia ko e fakalahi pē ia ke fakamo'oni'i. Ko e ngaahi palakalafi pē ko ia na'e 'oatu 'e he fo'i kaveinga ko ia mahalo 'oku tolu ko ia pē ia 'oku lau. Ka ko 'emau faka'amu ia Sea 'e taki pē mu'a 'a e tokanga 'a e Feitu'una ki ai na'a laumālie lelei 'a e Feitu'una ke vakai'i ha toe fale'i fakalao fekau'aki pea mo e kaveinga ko eni ko hono 'uhinga 'oku tuhu'i tonu mai 'e he peesi 7 ko e 'uhinga ia ke faka'apa'apa'i 'a e lao ki he ngaahi me'a fakapulipuli fakapule'anga, ka ko e ngaahi 'ū me'a ko eni ia 'oku kaunga tonu ia ki he fiema'u 'a e kakai pē ko e *public interest* ko e pa'anga pea mo e ngāue 'oku fakahoko kiate kinautilu pea ko e anga ia e faka'amu ke fakahoko fakapotopoto pea ko e 'uhinga ia ko ē Sea hono fokotu'u atu ka ko ē 'oku fakapuliki kotoa. Na'e taki pē 'a e tokanga 'a e Fale mau faka'amu na'a mou laumālie lelei toe fakakaukaua e toe fakafoki mai Sea. Ko e fokotu'u ia Sea mālō 'aupito 'a e ma'u faingamālie.

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o: Tapu mo e Feitu'una Sea, tapu mo e 'Eiki Palēmia pea fakatapu atu ki he Hou'eiki Mēmipa e Fale ni. 'Eiki Sea ko e taha 'o e me'a mahu'inga 'i he fonua ni ke fakamavahevahe 'a e ngaahi mafai pule 'o e fonua 'Eiki Sea. Ko e ngaahi fakamo'oni ko ē na'e 'omai heni felāve'i mo e me'a ko eni ko e ngaahi fetohi'aki fakapule'anga ia. 'E fiema'u ke toe 'oatu mo e ngaahi fetohi'aki fakapule'anga ka koe'uhí 'Eiki Sea ko e faka'apa'apa'i 'a e founa ngāue 'a e Fale ke fakamavahevahe'i 'a e ngaahi mafai pule ke 'oua te nau fepakipaki. Taha ia 'o e 'uhinga ko ē 'oku 'ikai ke 'ai ai 'a e ngaahi fakamatala ko ē. Pea ko e ua ki ai 'Eiki Sea na'e tuku pē 'a e faingamālie 'oku 'i ai e founa ngāue 'a e Fale ke 'omai ai ha tohi fehu'i ki he ngaahi ngāue ko eni pea 'e lava pē 'o tali fakalelei ai pea 'e mahino ange ai 'a e 'ū me'a ko ia kae 'oua toe, kae tukuange pē 'a e ngaahi, ko e hangē ko e me'a 'Eiki Sea kapau te ke me'a ki he ngaahi tu'utu'uni Kapineti fo'i lea taupotu taha pē ki 'olunga...

Taimi: 1410-1415

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o : ... 'i he Tu'utu'uni Kapinetí. Mei he taimi na'e Kapineti ai e ni'ihi ko ení 'o a'u mai ki he Kapineti e 'aho ni mo fuoloa 'aupitó 'Eiki Sea 'oku tohi ai 'a e fo'i lea ko e *Confidential*. 'Oku 'uhinga nai ia ke 'ave kia hai? Ke 'ave ki māmani? 'Ikai. 'UHINGA pē ia ki he hingoa ko ē na'e tiki'i 'i he lisi ke tufā ki ai 'a e pepa ko iá. Ko ia 'Eiki Sea 'oku mau, ko e fokotu'u atu pē ia pea 'atā pē ia ke fai mai ha tohi fakatatau ki he Tu'utu'uni Ngāue 'a e Falé he 'oku kei lahi pē 'a e ngaahi makatu'unga 'o e faka'ilo ko ení 'Eiki Sea mālō.

'Eiki Sea : Me'a mai e Sea 'a e Komití Ngaahi Totonu 'a e Fale Aleá.

Lord Tu'i'āfitu : Sea 'oku ou tapu mo e Feitu'una. 'Oku ou muimui atu ai pē au ia tatau mo e tali 'a e 'Eiki Minisitā Laó. Ko e 'uhingá pē ko e vā fakangāue 'o e 'uhinga 'o e fakangatangata 'o e mafaí. Ko e Fale Alea eni 'o Tonga, ko e Kapinetí ē ko e fa'unga pule ia 'o e Pule'angá. Ko 'eku 'uhingá na'e fai ai hono vakai'i fekau'aki pea mo e Tu'utu'uni kupu 84(B) (2) (ii) ko e 'uhingá ko e Tu'utu'uni 'a e Fale Alea. Sea 'oku mo'oni e me'a na'e fakamaama 'e he 'Eiki Minisitā 'oku 'i ai pē fakangatangata tulou atu kau pu'aki atu 'a e ki'i lea fakapalangi 'a e *separation* 'o e *power* 'a e fakangatangatá. Pea kapau ko e talamu'aki ē 'o e 'asenita 'i he ngāue 'a e Kapinetí 'oku tohi ai *confidential* mahino 'oku fakangatangata 'a e tu'utu'uni ko iá ki he ngāue pē ia 'a e Pule'angá fakatatau ki he'ene ngaahi Tu'utu'uni pē *Regulation*. 'Oku 'ikai ko ha me'a ia ke fakamo'oni 'aki 'i he ngāue ko eni ho Falé ke 'omai 'a e me'a 'a e Tu'utu'uni 'a e Kapinetí 'e he kupu 4 na'e me'a'aki 'e he Fakafofongá he 'oku 'ikai ko ha falehopo eni ia.

Kupu 62 'e tu'utu'uni 'e he Falé 'i he ngaahi lao 'oku kau ki he'ene ngaahi fakatahá, ko e fakangatangata ia 'o e Tu'utu'uni 'o e Falé. Kupu 62(2) kupu si'i ua pea kuo pau ke fakahoko ia 'o fakatatau ki he Ngaahi Tu'utu'uni 'o e Fale Aleá. Na'e 'uhinga pehē 'a e toe fakafoki 'o e tohi 'o e ngaahi fakalahi ko ení ke fai mai ha tali ko e 'uhingá ke fakangatangata pē he ko e Fale Alea pē eni ko e fa'u lao 'oku 'ikai ko ha Fakamaau'anga eni ia ke fakaava ai ha ngaahi fakamo'oni fakapulipuli ke 'eke 'a e mo'oni 'oku 'ikai hā maí. Sea 'oku tonu pē ke mahino ki he ngāue 'a e Fakafofonga Fale Alea 'a hotau fakangatangatá 'oku 'ikai ke tau toe o 'o kau 'i he ngāue 'a e Pule'angá mo e ngaahi me'a 'oku fakapulipuli. Ka 'oku ai ha ngaahi me'a 'oku fakapulipuli 'oku 'ikai ke kau ai 'a e Fale Aleá ia fakatatau mo e tu'utu'uni ho Falé 'i he kupu 62. Ko u tui pē 'e ki'i maama ia fakataha pē mo e fakamaama 'oku fai 'e he 'Eiki Minisitā Lao. Mālō e ma'u taimi Sea.

Mateni Tapueluelu : 'Eiki Sea mālō mu'a e toe ma'u e faingamālie tu'o 2 'a e motu'á ni. Sea 'oku fai e tokanga atú ko hono 'uhingá pē Sea ko e totonu faka-Konisitūtone eni 'Eiki Sea, ke 'i ai ha fa'ahinga makatu'unga 'e fai ai e fokotu'u pehé ni. Pea ko e fa'ahinga makatu'unga ko iá 'e *depend* pē ia 'i loto 'i he fai fatongia 'a e Kapinetí. Pea ko e ngaahi fakamo'oni kau ki aí, kuo pau ke 'omai ia mei he Pule'angá. Pea ko e tu'u ia 'a e Konisitūtone 'o Tonga kupu 51(1) 'oku taliui 'a e Kapineti ki he Fale Alea 'o Tonga. Pea ko e 'uhinga ia 'oku faka'atā ai Sea 'a e ngaahi fakamatala Pule'anga pehé ni, 'o ka 'i ai ha fa'ahinga fokotu'u mafatukituki pehé ni ke lava ke ma'u ha faka

<008>

Taimi: 1415-1420

Mateni Tapueluelu: ... mo'oni 'oku lelei pea totonu 'o hangē ko 'etau tu'utu'uni ke makatu'unga ai ha fai tu'utu'uni mafatukituki fekau'aki mo e Palēmia 'o Tonga he 'ikai ke 'omai

ha fa'ahinga fakamo'oni **hear** say pē. Kapau leva 'e ha'o pehē Sea ko e 'uhinga foki eni 'oku hanga ai 'i muli he ngaahi Pule'anga **sivilaise** 'o faka'atā e me'a ko ē ko e *whistle blower* fakatulou atu, ko hono 'uhinga ko ha ni'ihi 'oku nau 'ilo ko e me'a ia ki he lelei fakalukufua 'a e kakai ke nau fakahā ha fakamatala 'oku nau ongo'i 'e kau kovi ia ki he kakai kapau 'oku fūfuu'i 'i loto pea kapau ko e tu'u eni 'a e fa'unga ngāue 'e pehe ni Sea, 'oku tatau ia mo ha ni'ihi 'oku tukuaki'i faihala ka tau ō atu 'o kole ke nau toe 'omai 'e nautolu e fakamo'oni ka nautolu. Ko e faingata'a ia Sea.

'Eiki Minisitā Ngoue: Sea.

Mateni Tapueluelu: Ka u taki pē tokanga ki ai Sea ...

'Eiki Minisitā Ngoue: Ke u ki'i tokoni ki he Fakafofonga.

Mateni Tapueluelu: Ko hono 'uhinga ko u mei 'osi au ia Sea kae hoko atu ai pē pea ko e fai tu'utu'uni 'a e Fale ia ko e me'a kehe ia. Ko hono 'uhinga pē Sea 'e fehu'ia 'amui ange ko e hā e 'uhinga kuo to'o pehe'i ai ē lolotonga ko ia 'oku ...

'Eiki Sea: 'Eiki Minisitā 'oku 'ikai ke tali ho'o kole tokoni ...

'Eiki Minisitā Ngoue: 'Ikai ko u faka'amu pē au Fakafofonga ke ke ki'i tukuange mai ke u tokoni atu ...

Mateni Tapueluelu: Sea ko u mei 'osi au ko 'ene 'osi pē 'oku ...

'Eiki Minisitā Ngoue: 'Ikai 'e Sea, 'oua te ne hanga 'o fu'u tāpalasia'i pehē, pehē 'oku 'i ai, 'oku 'i ai pē lao ...

Mateni Tapueluelu: Sea kapau ko e fakatonutonu kapau ko ha fakatonutonu pea sai pē Sea.

'Eiki Sea: 'Eiki Minisitā 'oku ke mea'i pē 'etau tu'utu'uní ko ho'o fakatonutonu pē ko ho'o kole tokoni na'e 'ikai ke tali ho'o tokoni.

'Eiki Minisitā Ngoue: Fakafofonga 'oua e fu'u 'ai pehē ke fakatonutonu lolotonga 'oku, ko 'eku tokoni atu pē he 'oku mea'i lelei na'a ke 'i he Minisitā Polisi 'oku 'ikai ke tau lava 'o ue'i e Lao kupu 177 'a e Komisiona Polisi ka 'oku 'i ai e ngaahi *evidence* fakapulipuli ai hā me'a na'e 'ikai ke 'omai ai e me'a ko ia?

Mateni Tapueluelu: 'Oku 'ikai ke u tali 'e au 'a e tokoni Sea.

'Eiki Minisitā Ngoue: Ko 'eku 'ai atu ke ke tokoni mai he ko e 'uhinga na'a ke Minisitā Polisi.

Mateni Tapueluelu: Ko e 'ū me'a ia ko ē ko e 'ū me'a, 'ikai ke 'i ai ha'ane kaunga 'a'ana ki he me'a 'oku fai atu ai 'a e ...

'Eiki Sea: 'Eiki Minisitā ko e taimi eni 'a Tongatapu 4 toki tuku atu ho faingamālie.

Mateni Tapueluelu: Mālō Sea kātaki pē 'Eiki Minisitā ko u me'a 'osi au ko hono 'uhinga ko u fakahoha'a pē au he peesi fitu 'a e lipooti ko eni kuo 'omai pea ko u taki pē au homou tokanga

ki ai Sea he 'e 'osi eni ia 'e 'i ai e tokanga ke 'uhinga totonu fakalao 'a hono ta'ofi mo ta'eta'ofi. Pea 'oku totonu pē ia mo'oni pē ia 'oku 'i ai e mafai e Falé kae fehu'ia e tu'unga fakapotopoto Sea he ko hono 'uhinga ko e tu'u ki he kaha'u ko ha Pule'anga 'e tukuaki'i 'oku faihala te tau toe o atu pē tautolu 'o kole ke nau 'omai mu'a e fakamo'oni ko ia. Ka ko e hili ko ia 'oku faka'atā mai 'e he Lao ki he Ngaahi Me'a Fakapulipuli kapau ko e fakamatala ko ia 'oku tuku ki tu'a 'i he *public interest* 'oku 'atā pē ia Sea ko e 'uhinga ia 'oku fai atu ai e hoha'a kai kehe kuo ongo atu homau le'ó mo e tu'utu'uni 'a e Falé mo e Feitu'una Sea mālō 'aupito e ma'u faingamālie Sea.

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o: Sea ko e, tapu mo e Feitu'una 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o: Mālō 'Eiki Sea. Ko e kupu 62 ko ē 'o e Konisitūtone 'oku ne fakamafai ai 'a e Fale ni ke ne fa'u 'ene ngaahi tu'utu'uni ki he'ene founa ngāue. Pea ko e ngaahi tu'utu'uni ko ia 'i he kupu 84 (b) 'o e palakalafi, 'a e Kupu si'i 2 palakalafi (b) 84, Sea 'oku ne talamai ai 'a e ngaahi me'a ko ia pea hangē ko ia ne u lave ki ai 'anena'i ko e mea'i pē ia 'e he Hou'eiki ko ē mo e Hou'eiki 'o e Fale ni ko e anga ia 'o e 'ū ngāue ko ē 'a e Pule'angá mei he taimi ki he taimi. Ko e laó ka fakatonutonu, 'e 'omai ki he Fale ni.

Mateni Tapueluelu: Fakamolemole pē Sea ko e ...

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o: Ko e Kapineti ka fakatonutonu e Kapineti.

Mateni Tapueluelu: Kole pē ko e 84 fiha koā na'e me'a mai ai? 'A e kupu ko ē tu'utu'uni na'e me'a mai ai e 'Eiki Minisitā kātaki?

Fakama'ala'ala ma'u he kupu 84(b) (2)

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o: 84, 84 (b) 'Eiki Sea. Kupu 2 palakalafi ii, 84 (b)(2) palakalafi ii loma. 'A ia 'oku fa'u 'a e tu'utu'uni ko ia fakatatau ki he kupu 62 'o e Konisitūtone. Ko e Pule'angá ko 'ene tu'utu'uni 'a ē 'oku Tu'utu'uni Kapineti, 'e lava pē ia 'e he Kapineti kimui 'o liliu 'a e Tu'utu'uni Kapineti. Ko e taimi te tau feinga ai ke liliu ha lao kuo pau ke 'omai ia ki he Fale ni. Ko e me'a ia ko ē na'e 'uhinga ai hono kole ke nau toki 'omai e tohi fehu'i he 'oku 'i ai 'a e ngaahi Tu'utu'uni Kapineti 'e lava ...

<009>

Taimi: 1420-1425

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o: ... 'o liliu 'aki 'a e ngaahi Tu'utu'uni Kapineti 'oku 'omai, ko 'ene *fair* ia ko ē ki he ongo tafa'aki fakatou'osi Sea. Koe'uhi koe'uhi ko e taimi tuku leva e toki 'omai ia 'oku 'atā pē 'i he founa ngāue ho Fale, ke 'omai, pea ko e founa ngāue ko ia fakakonisitūtone ia fakatatau ki he kupu 62, founa ngāue leva kupu 84 (b), (2) palakalafi ii loma, ne tuku mai ai 'a e tu'utu'uni. Pea ko e tahá 'Eiki Sea, fakatatau ki he tu'utu'uni ngāue ko eni 'oku fakamafai 'e he kupu 62 'o e Konisitūtone, kupu (1) (2), ko e Feitu'una na'a ke 'osi tali 'a e 'ū lipooti ko eni pea ko 'ene leveleva ia hono faka'uhinga'i 'o ha lao 'i he Fale ni 'i he faka'uhinga 'a e Feitu'una, mālō 'aupito 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Fakafofonga Nōpele Ha'apai.

Lord Tu’iha’angana: Tapu mo e Feitu’una ‘Eiki Sea, pea tapu mo e Hou’eiki e Fale Alea ‘o Tonga, pea fakamālō atu ‘i he ki’i ma’u faingamālie.

Sea ko e fokoutua pē motu’a ni ia ko e ‘uhingá ko e kaveinga mahu’inga ko eni, pea ko e ngaahi faka’uhinga’i ē ‘o e lao mo e Konisitūtone ‘oku ‘osi ‘oatu ia, pea ‘oku ‘ikai ke lave motu’a ni ia ki ai he ‘oku mahino pē takitaha fakamaau’i pē ‘a e poini ko ē ‘oku ‘omai mei he ongo tafa’aki.

To’o kongā ki he Lao Ngaahi Me’a Fakapulipuli mei he fokotu’u ko e fepaki mo e Tu’utu’uni Ngāue Fale

Ko e me’a pē ‘oku ou fiema’u ke fakamahino ‘a ‘eni kongā fakamuimui e me’a ‘a e ‘Eiki Minisitā Lao he ‘oku mahino ko e ‘oatu pē ‘e au ha ki’i fakamaama pē ki he me’a ko eni ‘oku fai ki ai ‘a e feme’a’aki. He ‘oku mahino pē ko e ngaahi fakamatala eni ‘a ia ‘oku pehē ko e ngaahi me’a fakapulipuli ia ‘a e Pule’anga. Ka ‘oku mahino ko e ngaahi me’a ko eni ‘oku fiema’u pē ke ki’i ‘i ai pē ha mahino he ‘oku fakamafola e me’a ni, me’a mai ki ai e hou’eiki mo e kakai e fonua, ‘o hangē ko ē pē ko e fu’u ngaahi fu’u fakamatala fēfē eni ‘oku, na’e to’o ‘e he komiti. ‘Oku ‘ikai ko e fakapuliki, ko e fakapuliki pē ko e mahalo ‘oku fa’o ia ‘e ha taha ‘i he komiti, ko e to’o, to’o ‘aupito mei he, ‘uhinga, he ‘oku ngali ‘oku fepaki ia mo e ngaahi tu’utu’uni ngāue mo e ngaahi faka’uhinga ko eni ‘oku ‘osi me’a atu’aki ‘e he Sea kae ‘uma’ā.

Ka ko ‘eku, ko e mahino ki he motu’a ni Sea, ko e ngaahi fakamatala ko eni ko e ‘uluaki ko e Tu’utu’uni Kapineti, ua ko e ngaahi fetu’utaki fakaloto’i potungāue ‘oku angamaheni ki ai ‘a e kau ngāue ‘a e Pule’anga ko e, ‘oku, ‘e he faka-Pilitānia ko e *savingram*, ko e fakafetu’utaki holo pē fakaloto’i potungāue, tolu ko e tohi mei he ‘Eiki Minisitā Mālōlō ki he Ngaahi Ngāue Lalahi ‘a e Pule’anga ki he ‘Amipasitoa Siaina ‘a ia ko e fekau’aki ‘eni mo e ngāue vahevahe ngaahi ngāue mo e ngaahi ngāue na’e femahino’aki ai e Pule’anga mo e Pule’anga Siaina ke fakapa’anga, ki he ngaahi lue’anga pē ko e hā e ‘ae fakalea ko e *side walk* pē ko e hā e ngaahi me’a ko ia Sea. Pea na’e mahino ‘a e ngaahi fakamo’oni ko iá he ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi me’a ko ‘ena na’a ku ‘osi lave ki ai Sea.

Pea hangē ko e me’a ko ‘eni ‘oku ‘oatu ‘e he ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘oku lava lelei pē ia ke toe liliu ‘e he, fai ha Pule’anga ‘o e ‘aho ko ia ha ngaahi fokotu’utu’u ngāue, pea ‘oku ‘alu hake ha Pule’anga hoko ‘oku toe ‘i ai ha’anau feliliuaki ki he ngaahi ngāue pea mo e ngaahi *project* pehē ni, ‘oku ‘ikai tapu ia Sea, malava pē ia, pea ko e ‘uhingá ia ‘a ia ‘oku mea’i ‘e he Hou’eiki pē ko eni, na’e ‘i ai ‘a e tokolahi na’e ‘osi hoko ko e Hou’eiki Minisitā ‘i he Pule’anga, ‘oku malava pē ia na’e ‘osi ke, ko e taimi ‘a e fengāue’aki ka ‘oku tautefito ki he ngaahi va’a tokoni pē ko e ngaahi Pule’anga ‘oku tau fengāue’aki, fengāue’akí tokoni, he ‘ikai ke tafoki hake pē kapau na’e ‘osi fai ha ngaahi alepau kimu’a, he ‘ikai ke tafoki hake pē ‘o liliu noa’ia Sea, ‘o liliu e taumu’a ‘e he Pule’anga hokó. Kuo pau pē na’e ‘osi toe fai pē mo e femahino’aki, pea mo e fonua tokoni ko ia, pē ko e kautaha tokoni pē ko e hā ‘a e ‘ū va’a tokoni ko ē ki he Pule’anga.

Pea ko e ‘uhinga ia ko ē he ‘oku ‘i ai ‘etau founa ngāue ko eni ko ē, ‘ikai tapu ia ke ‘omai, tukukehe ‘a e ngaahi me’a ia ko eni ko ē, ‘a ia ‘oku ta u maheni pē ‘oku mama ta’efakalao holo e ngaahi me’a fakapulipuli ‘a e Pule’anga ia, mahino pē ia, hoko pē ia ‘i he Pule’anga ‘oku ‘ikai ko Tonga ni pē, tu’apule’anga, mama mai ki tu’a e ngaahi me’a fakapulipuli ‘a e Pule’anga, ka ko ‘eku ‘uhingá pē Sea, ko e me’a ia ko ē ngaahi founa ngāue ko ē ‘oku fiema’u ke ‘omai ha ngaahi fakamatala mei he Pule’anga ‘a e Fale Alea ‘o Tonga, ko e fakafou ‘i he’etau tohi fehu’i ...

Taimi: 1425-1430

Lord Tu'iha'angana: ... fakatātā pē he kapau na'e fehu'i na'e 'osi fai e fokotu'utu'u he tu'utu'uni pea tali he Kapineti 'i he tu'utu'uni Kapineti ko ē mo e hā mo e hā. Ko e vahevahe ē 'o e ngāue ko eni ko e lue'anga pē ko e hā mo e feitu'u ke 'i ai. Ko e hā e me'a na'e toe liliu ai tuku ai kae 'ai ē pea tali lelei pea kuo tu'utu'uni pau ke fakahoko mai ia 'e he potungāue ko ia ke tali mai ke ma'opo'opo he 'e mahino leva 'e toki ha'u ai he na'e 'ikai ke liliu noa'ia ia pau pē ia na'e liliu'aki 'a e tu'utu'uni Kapineti 'a e tu'utu'uni Kapineti pea na'e fai e femahino'aki mo e *donor* pē ko e pule'anga tokoni ko ia pea 'e tali kakato mai ia 'i he me'a ko e tohi fehu'i. Ko ia ai Sea ko 'eku tu'u pē 'a'aku ke fakama'ala'ala 'a e mahino 'a e motu'a ni ki he ngaahi me'a ki he me'a ko eni ke, mahalo pē ko e me'a na'e hoko ka 'oku tonu pē ke mahino ko e ngaahi me'a na'e 'omai ko e taha e ngaahi tukuaki'i pea 'omai ia e ngaahi fakamatala 'a e fakapulipuli 'a e Pule'anga ko eni 'a eni na'e fai ki ai 'a e lave ka 'oku mahino pē ia ko e ngaahi fokotu'utu'u ngāue na'e 'osi fai pē ia he tu'utu'uni Kapineti mo e femahino'aki 'a e Minisitā he 'aho ko ia mo e *Ambassador* 'o e me'a mo e ngaahi fetohi'aki fakaloto'i potungāue ki he ngaahi tu'utu'uni fekau'aki mo e *project* tokoni ko ia pea mahino pē na'e 'alu hake 'a e Pule'anga ko ē 'o liliu ka 'oku ou tui 'oku malava pē ia pea 'oku fakaai pē fakalao ka 'oku tui kapau ko e founa ko eni tohi fehu'i na'e mei tali kakato ai pea 'oatu ko e me'a ē na'e liliu ai he na'e tu'utu'uni e Kapineti 'o pehē pea na'e fai e fakataha mo e *Ambassador* 'o pehē ō atu pea mahino. 'Ikai ke u me'a Sea ka ko 'eku fakamatala atu pē mei he ngaahi tafa'aki kehekehe pē ke mahino ko e kaveinga mahu'inga eni 'oku fai ki ai e feme'a'aki e Fale mālō Sea.

Siaosi Pohiva: Sea tapu pea mo e Feitu'una 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Me'a mai Tongatapu 1.

Tui ko e fokotu'u vakai'i tu'unga falala'anga Palēmia ko e ui ia ki he konisenisi e tangata

Siaosi Pohiva: Tapu pea mo e 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Minisitā, fakatapu ki he Hou'eiki Nōpele kae 'uma'ā Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai. Fakamālō atu e ma'u faingamālie Sea. Sea me'apango pē kuo tau ha'u tautolu ke tau talanoa he ngaahi fakamo'oni mo e makatu'unga ka 'oku 'ikai ke fiema'u ia 'i he *Vote of No Confidence*. Ko e *Vote of No Confidence* pē ko e *No Confident* ko e 'ikai ke falala. Ko e ui ia 'oku mahu, 'oku toe ma'olunga ange ia he fakamo'oni he 'oku ui ia ki he konisēnisi 'o e tangata. Ko 'etau nofo ko eni 'oku tau mea'i kātoa pē 'etautolu 'a e me'a ko ē 'oku tonu mo e me'a ko ē 'oku hala mo e me'a ko ē ke tau falala ki ai mo e me'a ko ē ke 'oua te tau falala ki ai. Na'e foaki e fonua ni 'e Tupou I ki langi ko hotau pāletu'a fa'u pea mo hono Konisitūtone ke ne malu'i 'a e totonu mo e tau'atāina 'a e tangata pea mo 'ene koloa. Pea ka 'i ai ha tōnounou 'a e Konisitūtone pē 'oku avaava 'a e lao ko e taimi ia 'oku hū mai ai 'a e konisēnisi ke ne punipuni. Mo'oni pē lea e himi veesi e Himi 'a e Uēsiliana 'oku pehē loto mo e 'atamai ko e Pule'anga ia 'o e 'Otua, fokotu'u ai hono taloni pea tala ai hono fatongia.

Ko e ui ko eni 'oku fai ko eni 'ikai toe fiema'u ha fakamo'oni ia ki ai pē ko ha makatu'unga 'oku ui ia ko hotau konisēnisi. Ko e hā ha ola 'a e tu'utu'uni 'oku tau fai Sea 'i he fili ko eni 'oku ne hanga 'o fokotu'utu'u mai 'a e halafononga ke tau fou atu ai 'i he kaha'u mālō ma'u faingamālie.

'Eiki Sea: Me'a mai e 'Eiki Minisitā Ngoue mo e Toutai.

'Eiki Minisitā Ngoue: Tapu mo e Feitu'una 'Eiki Sea pea kole pē mu'a ke u hūfanga he fakatapu kuo 'osi hono aofaki 'Eiki Sea. Sea ko 'eku tu'u pē 'a'aku ia ki'i fakato'oto'o pē koe'uhí he ko u fakatokanga'i e me'a ko eni me'a ko ē na'e malanga ki ai 'a e Fakafofonga Fika 4. Hangē nai ia 'oku 'i ai ha me'a fakapulipuli he Pule'anga 'Eiki Sea. Sea tuku ke u lave ki he me'a ko eni.

Ko e 'uluaki Sea ko e, ke 'osi mea'i pē e taimi na'e Minisitā Polisi ai na'a mau feinga ke 'atita'i e Komisiona. Taimi pē ko ē na'e fakama'ala'ala mai kia tautolu kupu 177 pea mau, mou mea'i pea u lave'i e motu'a ni 'oku sai pē hono tuku ai he 'oku toe 'omi ai e ngaahi me'a ia e kau polisi 'oku 'ikai ke tonu ke 'ilo ki ai 'a e Fale ni 'Eiki Sea. 'Oku ou fie foki mai ki he me'a ko eni 'Eiki Sea fekau'aki mo e me'a ko eni na'e 'ohake he Fakafofonga ko eni. 'Oku ke mea'i lelei pē Fakafofonga na'e 'i ai ho'omou tu'utu'uni he 2018 pea na'e 'ikai ke mou tufa ki he kau CEO kapau 'e fakaava e me'a ko eni 'e 'ohake e 'ū me'a ko ia 'Eiki Sea pea 'oku ou ...

<007>

Taimi: 1430-1435

'Eiki Minisitā Ngoue : ... kai ke u tui au ki he Pule'anga ko eni ke tau toe nofo 'o toe sio ki he me'a 'o e 'aneafi. Tau laka fakalalakala pea tau 'unu tuku ai pē me'a 'a e Pule'anga. 'Oku ai 'a e tu'utu'uni 'Eiki Sea 'oku ou 'ilo'i lelei 'o fekau'aki na'e 'ikai ke toe fiema'u ke tufa, kau ki he 'ū me'a na'e 'ave ki he paaka, kau ki he hā 'oku tonu ke tuku. Hangē ko e me'a ko ia 'oku me'a ki ai 'a e Fakafofonga Fika 1, fai'aki pē hotau konisēnisi totonú tau pāloti ko e mo'oní pē ia. Ko hono 'ai ko ia ke vili ta'e'unua 'a e Fakafofonga ke 'ai e me'a ko eni 'i he 2018 'oku ai kei mo'ui e tu'utu'uni ko iá. Fo'i tu'utu'uni 'oku 2 'Eiki Sea ka u 'oatu pē fo'i tu'utu'uni ko eni 'Eiki Sea. Ko u fokotu'u atu Sea tau hoko atu mu'a, he kapau 'e vili 'a e Fakafofonga ko eni pea 'oku ou tui 'e ohake 'ū me'a ko eni pea 'e 'ohovale 'a e kakaí ia he fu'u me'a ko iá. Fokotu'u atu Sea.

Fakamahino Sea tu'unga 'i ai feme'a'aki he Lipooti e Komiti

'Eiki Sea : Hou'eiki te u fakamanatu atu pē tu'unga 'oku 'i ai e feme'a'akí. Ko e lipooti eni mei he Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Aleá 'a ia na'e fakama'ala'ala atu 'e he Seá Fakafofonga Nōpele 'o Vava'u. Pea ko eni kuo me'a mai 'a e Fakafofonga 'o Tongatapu 4 mo 'ene faka'uhinga. Mou me'a ki he lipooti Hou'eiki peesi fika 7. 'Oku hā ai 'i he kupu fika 4 tēpile 'a e makatu'unga fika 5 na'e 'ikai taau tufotufa 'o e ngaahi lue'anga 'i he kauhala. 'A ia ko e fokotu'u eni na'e 'omai 'i he fokotu'u ke fakamālōloo'i e Palēmiá, kau he ngaahi makatu'ungá na'e 'ikai taau hono tufotufa 'o e ngaahi lue'anga 'i he kauhala. 'A ia ko e tukuaki'i ko eni fakatatau ki he'etau Tohi Tu'utu'uni 'a ia ko e kupu fika 84(a)(1) 'o 'etau Tohi Tu'utu'uni 'oku hā ai ko e fokotu'ú pau ke fakahū mai 'aki ha fakamo'oni 'i loto he ngaahi houa ko eni pau ko ē 'oku tau 'ilo ki ai. Kupu 84(b) (2)(i) mo e (ii) 'oku hā ai 'oku tonu ke fakamo'oni'i 'a e ngaahi pē *authenticated* 'a e ngaahi pou pou ki he fokotu'u. 'A ia ko e makatu'unga ko eni, ko e makatu'unga fika 5 'i he ma'u ko ē 'a e komiti na'e 'ikai ke 'i ai ha'ane *authenticated* pē ko ha fakamo'oni pau, pea 'oku me'a mai leva 'i he lipooti, ko e 'uhinga he 'oku ne hanga 'e ia 'o maumau'i 'a e lao ko eni ki he me'a fakapulipuli ko eni 'a e Pule'angá. 'A ia kapau ko e me'a ko ia 'oku tau fehu'ia ko e maumau pē ko e ta'emaumau 'a e lao ko eni ki he fakapulipuli faka-Pule'angá. Tau vakai foki ko ia ki he kupu fika 4 'a ē na'e me'a mai ki ai 'a e Fakafofonga Tongatapu 4, fakamafola atu ha fakamatala *etc* 'oku fepaki mo e lelei 'a e Pule'angá, 'A ia 'oku ai pē mo'oni 'a e Fakafofonga Tongatapu 4, 'oku hangehangē ia 'oku 'i ai ha faingamālie 'i he

kupu fika 4, kapau 'oku ai ha fakamatala 'oku ma'u mei he Pule'angá 'oku 'ikai ke, na'e 'ikai ma'u 'i ha founga totonu pē ma'u fakapulipuli.

Ka ko e kupu fika 4 'oku 'uhinga ia ki ha'ate tali 'i he Fakamaau'angá. 'A ia kapau 'oku ai ha taha 'oku ne hanga 'o maumau'i e lao ko ení 'e malava pē ke ne ngāue'aki *public interest* ko ha tali 'i he Fakamaau'anga. Ka ko e fo'i poini mahu'ingá Hou'eiki ko e kupu fika 4 'oku 'ikai ke ne hanga 'e ia 'o faka'atā. Kole pē ki he kalake ke ne hanga 'o fakahā hake 'i he *screen* ke mou me'a ki ai Hou'eiki. Kole atu ki he Kalake Tēpile ke ne lau mai 'a e kupu fika 4 'oku ki'i lōloa 'a e kupu ko iá. Tupou. Hou'eiki ko u fiema'u pē ke tau muimui 'i he 'ū laó ke mahino kia tautolu kotoa 'a e 'uhinga 'oku tau ngāue'aki ai 'a e tu'utu'uní ...

<008>

Taimi: 1435-1440

Kalake Tēpile: ... ka 'i ai ha taha koe'uhí ko 'ene ma'u pē na'a ne ma'u ha lakanga pē ngāue 'i he pē 'i ha potungāue fakapule'anga 'o e Pule'angá kuo ne ma'u fakalao pē ta'efakalao ha tohi ngāue fakatātā mape pē sippinga pē kuo ne ma'u ha fakamatala pea 'i ha taimi pē te ne 'oatu pē feinga ke 'oatu 'i ha founga kākā pē ta'ehoa mo hono fatongia fakapule'angá 'a e ngaahi me'a ko ia pē ha taha 'o e ngaahi me'a ko ia ki ha tokotaha 'a ia koe'uhí ko e lelei 'o e Pule'angá pē koe'uhí ko e lelei 'o e kakai. 'Oku 'ikai totonu ke 'oatu ki ai 'a e me'a ko ia 'i he taimi ko ia. 'Oku ne halaia ki he hia ko e maumau'i 'o e falala fakapule'angá pea 'oku pau 'oka fakamaau'i hia matea pea 'ilo 'oku ne mo'oni te ne mo'ua ki he tautea pa'anga 'o 'ikai lahi hake 'i he pa'anga 'e 2000 pē ki he nofo pōpula 'o 'ikai lahi hake 'i he ta'u 'e ua pē fakatou'osi. Mālō Sea.

'Eiki Sea: Hou'eiki mahalo 'oku toe mahino ange hono lau fakapālangi e kupu ko eni ka ko e, ko ia ko e kupu ko eni koe'uhí ko e lao 'e toki fakatonutonu pē ia 'i he Fakamaau'angá. Ka ko 'etau ngāue 'a tautolu Hou'eiki 'oku fakatatau ia ki he Kupu 50(b) 'o e Konisitūtone. Pea 'oku toe hanga foki he Konisitūtone he Kupu 62 'o fakamafai'i e ngaahi Tu'utu'uni Ngāue e Falé. 'A ia 'oku muimui ki ai 'a e komiti fakatatau ki he Kupu 84(b) (2) (ii) si'i. 'A ia 'oku 'ikai ke 'i ai ha fepaki ia he mafai pea 'oku 'atā pē ngāue e komiti fakatatau ki he 'etau tu'utu'uni. Lao ma'olunga tahá kapau te tau vakai ki he Kupu Fika 7 'o e Konisitūtone 'a ia ko e tau'atāina ia ki he leá. Konisitūtone, 'a ia ko e tau'atāina ko ē ki he kakai kotoa ke nau pulusi e anga 'enau lotu mo 'enau fakakaukau mo e me'a 'oku foaki e tau'atāina ko ia he Kupu Fika 7 (1) ka 'oku 'i ai e ngaahi fakangatangata ki he tau'atāina ko ia 'i he kupu si'i (2). 'A ia ko e konga faka'osi e kupu si'i (2) ko ia kupu tatau pē 'oku ne foaki e tau'atāina 'oku hā ai e ngaahi monū'ia 'o e Fale Aleá. 'A ia ko e ngaahi monū'ia e Fale Alea 'oku kau e ngaahi monū'ia e Fale Alea 'i he monū'ia 'oku foaki he Konisitūtone pē he Kupu Fika 62 ko e Ngaahi Tu'utu'uni 'a e Fale Aleá pea 'oku fa'u pē 'a e Ngaahi Tu'utu'uni Fale Alea ke fakamaau'i pē Fale Alea 'a e Fale Aleá.

Hou'eiki ko e Lao ko eni ki he Ngaahi Me'a Fakapulipuli Fakapule'anga ko e fakamo'oni mo e ta'efakamo'oni 'i ha fakamaau 'o kapau ko ha faka'ilo faka-Fale Alea eni mahalo te tau a'u ki ai ka koe'uhí ko e fakahā lotu pē eni hangē ko e me'a ko eni 'a Tongatapu 1. Ko e, kuo pau ke tau muimui tautolu ki he tu'utu'uní. Ko e 'uluaki fakamafai'i tautolu he kupu 50 (b) pea 'oku tau taliui tautolu ki ai kae fakatatau ki he kupu 62 'oku tau taliui ki he 'etau Tohi Tu'utu'uní 'a ia 'oku ne hanga 'o fakangatangata 'a e ngaahi tu'utu'uní. Pea 'i he taimi tatau pē 'oku ma'olunga ange 'a e Konisitūtone 'i he lao ko eni 'oku fai ki ai 'a e feme'a'akí. Hou'eiki ko homou tui mo ta'etui ki he makatu'unga ko e me'a fakafō'ituitui pē 'a e kau Fakafongá. Ka ko e fakamo'oni 'oku pau ke fou mai 'i he 'etau Tohi Tu'utu'uní 'a ia na'e 'osi tali pē he Fale Alea ke tau taliui ki ai. 'A ia ko u faka'apa'apa pē ki he ngaahi poini fakalao ko ē 'oku 'oku

‘omai mei he Tongatapu 4 pea tukukehe kapau kuo liliu e laó ko e anga eni e tu’u he ‘aho ni pea ko u fakamālō ki he Komiti Tu’uma’u ki he Ngaahi Totonu e Fale Alea he ‘oku nau muimui pē mo fai pau ki he Tohi Tu’utu’uni pehē foki ki he ...

<009>

Taimi: 1440-1445

‘Eiki Sea: ... ngaahi mafai ‘oku ‘omai mo e ngaahi fakangatangata ‘i he’etau Konisitūtone.

Tali ki he fehu’ia Tongatapu 4 me’a fekau’aki mo e ngaahi fakamatala fakapulipuli faka’ofisisale

Lord Tu’i’āfitu: Sea, tapu mo e Feitu’una, kae fakakakato atu ai pē ‘a e taha ‘o e mo’oni’i me’a ki he ‘uhinga e ngaahi me’a na’e fehu’ia ‘e he Fakafofonga Tongatapu Fika 4. Ko e me’a ko ‘eni na’a ne toe ta’ofi ‘a e komiti ‘i he ‘uhinga ‘o e ‘ulu’i tohi ‘i he *confidential*, ko e ‘uhingá hangē ko ē ‘oku hā ‘i he kupu 51 ko e fatongia fa’ahinga ‘oku kau ki he, pea mo e ngaahi mafai ‘o e Kapineti. Kupu 1, kuo pau ke ‘i he Kapineti ‘a e mafai pule ‘o e fonua.

Sea ko e fo’i fakangatangata pē ia, ko ‘ene ‘asi ko ē ‘i he *savingram*, na’e me’a ki ai e Fakafofonga Nōpele Ha’apai, pea tohi ‘i ‘olunga e *confidential*, ‘oku ‘i loto ai ‘a e *bilateral agreement* ‘a e Pule’anga Tonga mo e Pule’anga Siaina. Ko e fo’i pelepelengesi ia na’e fakapulipuli na’e ‘ikai ke fakahaa’i na’e ‘uhinga ‘ene fu’u mafatukituki, pea hangē ko e me’a ‘a e ‘Eiki Nōpele ‘o Ha’apai, ‘oku ‘i he mafai fakakapineti pē ke nau liliu ha ngāue ki ha aleapau ki he pule pē ia ‘o ha Kapineti, ’o hangē ko eni. Ko e teuteu ko ē sipoti ‘a Tonga ni, na’e fokotu’u ai ke langa ‘a e *stadium* mo e ngaahi *facilities*, ‘i Kolisi Pule’anga, ka ‘i he makatu’unga ‘a e mata poto ‘a e Pule’anga ‘o e ‘aho ko ia mo ‘enau vakai ‘i he’ enau faka’uhinga ‘a e mānava mo e mo’ui ‘a e Pule’anga, na’a nau toloi ‘enautolu pea ‘ikai ke lava ka ‘oku ‘osi *commit* ‘a Siaina ia ki ai. He’ikai toe holomui ha *donors* ia, ki ha’ane alea ‘i he *bilateral agreement* mo ha fonua, aleapau, ka ‘oku malava he kupu 51 ‘i he mafai kakato ‘a e Kapineti ‘o e ‘aho ko ia ‘i he’ enau fakapotopoto ke liliu ha tu’utu’uni ‘o fakatatau ki he ngāue ‘a e Pule’anga ‘aho ko ia.

Ko e ngaahi femaliuluaki ko eni ‘oku hoko ‘i he Kapineti mo e ngaahi ngāue ‘oku ‘ohake ko eni, ko e ngaahi mafai kakato pē ia ‘oku ‘i he Kapineti tukukehe ‘a e ‘ū me’a ‘oku fakalao’i ‘i he Patiseti fakatatau mo e fili ‘o e Fakafofonga ‘oku ‘uhinga ki ai e kupu 51, ‘oku ‘i he mafai ‘o e Kapineti he Palēmia ke ne fakahoko e fakanofu, ko e hā ‘a e tokolahi ‘e fakangatangata ‘o ha Minisitā mei tu’a ‘o e kupu 51 ‘eni ‘o e Konisitūtone. ‘Oku ‘uhinga pehē ‘a e talanoa ‘a e mafai ia ‘oku nofo ‘i he Kapineti kae toki fekau’aki pē ‘a hono fakahoko hangē ko e Lao ‘o e Patiseti, ko e lao ia ‘oku fokotu’u ia ki Fale Alea pea ‘e muimui ki ai ‘a e Pule’anga pea ‘e taliui ki ai ‘a e Kapineti ia ki he Fale Alea ‘i ha liliu ‘i ha taimi, hangē ko ia ‘i he fa’unga e pa’anga ‘o ha nō ‘i ha tō lalo ‘i ha taimi e Pule’anga.

Pea kiate au Sea, na’e fakatokanga’i ‘e he komiti heni, he ‘oku ‘i mui ai mo e Pule’anga muli na’a nau fakapa’anga ē. Ko ‘eku lave’i na’e ‘osi laumālie lelei pē ‘amipasitōa ia ‘aho ko ia, ke liliu ‘a e *twin sister* ko eni he alea ‘a Ha’apai ke fakahoko pē ia ‘e he Kapineti pea nau tali. Me’a ko ia ‘oku ‘ikai ke kau ai ‘a e Fale Alea ia hono alea’i, ‘oku tau ngata pē kitautolu ‘i he fa’u ‘o e lao. Ko e mafai fakakapineti ē ia ‘i he *foreign affair*, ‘ikai ke ‘i ai ha *foreign affair* ia ke tau alea’i ai hotau Fale ‘Eiki Sea.

Ko e ki’i maama pē ia na’e ‘uhinga ne fai ai e pāloti ‘a e Feitu’una. Mālō Sea.

Semisi Sika: Sea tokoni atu ki he ‘Eiki Nōpele.

‘Eiki Sea: Tongatapu 2.

Semisi Sika: Ko u tu’u pē ke, tapu mo e Feitu’una Sea, pea pehē ki he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale. ‘Oku ou tu’u pē au ia ke poupou ki he fo’i, ki he fo’i fakama’ala’ala ko ia ko ē ‘a e mafai ko ē Kapineti. ‘Oku ‘ikai ke fakafehu’ia ‘e he tu’unga mātu’a ni ia Sea ‘a e fo’i mafai ko ia ‘o e Kapineti ‘i ha taimi pē mei he taimi ki he taimi. Kapau na’e ‘i ai ha tu’utu’uni mo ha fokotu’utu’u ‘a e Pule’anga ‘i he Kapineti ko ē ‘oku mafai pē Kapineti ia hoko mai ke nau hanga ‘o liliu, ‘oku ‘ikai ke fehu, fakafehu’ia’i ‘e he mātu’a ni ia ‘a e fo’i mafai ko ia Sea. Ko e ‘uhinga na’e ‘i ai e ngaahi makatu’unga na’e ‘uhinga ai ‘a e fakahū ko ia ‘o e fokotu’u ke fakamālōlo’i ‘a e ‘Eiki Palēmia, pea na’e ‘i ai mo hono ngaahi makatu’unga. Fakatatau pea mo e ngaahi fakamatala ...

<005>

Taimi: 1445-1450

Semisi Sika: ... mo e ngaahi ‘ilo ko ia ‘oku mau ma’u na’e ‘uhinga ai hono ‘oatu ‘a e ngaahi fakamatala poupou *authenticated* ke ne hanga ‘o poupou’i ‘a e ngaahi makatu’unga. ‘A ia kapau na’e ‘i ai ha feliliu’aki ‘a e *project* ko eni ki he *side walk* ‘oku ‘i ai pē totonu ‘i he Kapineti ke nau liliu. Ka ko e ‘uhinga foki ‘oku ‘ikai ke mau lave ‘ilo ‘emautolu kuo liliu, pea kapau leva kuo liliu ‘oku faka’ofa fakahoko mai pē kātaki kuo liliu ‘a e ngaahi ngāue kuo fai ki he ngaahi fokotu’utu’u ki he *sidewalk* pea ‘e holomui leva ‘emau tukuaki’i. Ka ko e ‘uhinga Sea ko e taimi ko ē na’e tufa mai ai ‘a e tohi ko ia ‘a e *Privilege* ki he motu’a ni ko e ‘uhinga foki ko e motu’a ni na’a ne fakahū atu ‘a e fanongonongo. Na’e ō ange ia ‘i he meimei ho’atā mālie ‘o e ‘aho Pulelulu ‘o tu’utu’uni mai ke u tali mai kimu’a he 9 ‘aho ‘e taha. ‘Oku ‘ikai foki ke ‘i ai ha fa’ahinga ha taimi fe’unga ia Sea ke fakavave’i ‘a e ngaahi fakamatala ko ia ke poupou’i ‘a e ngaahi makatu’unga mo e tu’utu’uni. Pea ko ia ‘oku ne tuku pē ia ‘i he tu’unga pē ko ē ‘oku ‘i ai. Ko e ngaahi fakamatala pē ko ē na’e ma’u ‘e he motu’a ni ‘a ia ko ia na’a ne, na u kamata’i hono talatalanoa’i ‘o e ngaahi *side walk projects* he kau ka foki au ‘o fakamatala mei mui ‘e toe lōloa ia he ‘oku ‘ikai ke toe ‘aonga ia. Kuo ‘osi ‘i ai e mafai ia ‘o e Kapineti ‘o e ‘aho ni ke nau feliliuaki ‘emautolu ia fakatatau mo e anga ‘enau visione he ko e ‘uhinga ia na’e tui lahi ai e motu’a ni ko e makatu’unga ko ia, ko ia ia ‘oku, na’e ‘uhinga lahi ai ‘eku hoha’a ki hono veteki ‘o e *side walk projects*. Na’e ‘uhinga ia ki he ngaahi ‘uhinga fakatakimamata pea na’e ‘osi mahino pē na’e ‘osi *spell out* pē he ngaahi *document* ki Nuku’alofa, Pangai mo Neiafu. Ko hono ‘omai ko eni ko ē ‘o veteki ko ē ‘i ‘uta ko e ‘uhinga ia e makatu’unga ‘a e hoha’a ‘a e motu’a ni ki hono veteki ‘o e *side walk projects* na’e ‘omai ‘i he visione ko e tu’unga fakatakimamata pea ‘oku ‘omai ia ke toe, ‘ikai foki ke ma’u he motu’a ni ia ‘a e ...

Fakama’ala’ala Sea ki he ‘uhinga to’o he ‘isiu fekau’aki mo e Lao *Official Secret*

‘Eiki Sea: Kātaki pē Tongatapu 2 ‘oku, te u fakangata atu ho me’a he ‘oku kamata ke tau feme’a’aki tautolu ‘i he loloto ‘elito ‘o e fo’i fokotu’u. Hili ko ia ko e fokotu’u mei he komiti ke to’o koe’uhí he ‘oku te’eki ke ‘omai ha fakamatala ‘oku fakapapau’i te’eki ke ‘i ai ha fakamatala ha koā e fo’i fakalea, fakamo’oni’i. Ko e ‘isiū ko ē ‘oku ‘ohake ‘e Tongatapu 4 fekau’aki ia pea mo e Lao ko eni ki he *Official Secret Act*, pea ko e kupu ko ē ‘oku fai ki ai ‘a e feme’a’aki ko e kupu fika 4. ‘A ia ko e me’a ‘oku fehu’ia pē ko e fakamatala ko ē ‘oku ‘omai

na'e to'o he komiti pē 'oku fakangofua he kupu fika 4 koe'uhí ko e lelei 'o e Pule'anga pē ko e lelei 'o e kakai.

Ko e fo'i 'isiū ia ko e me'a ko ē na'a ku fakamatala atu ko e hia ko eni ko e hia ko ia 'e toki fakamatala pē ia ha tu'utu'uni 'a e Fakamaau'anga pē na'e maumau'i he tokotaha ko ia 'a e kupu pē 'oku tonu pē 'ene tukuange mai 'a e fakamatala koe'uhí ko e lelei 'a e Pule'anga pē ko e lelei 'o e kakai. 'A ia 'oku faka'atā he kupu 4 'o e Lao ko ē ki hono Malu'i 'o e Ngaahi Me'a Fakapulipuli. Ko e fo'i fehu'i ko ia 'oku 'ikai ke 'i ai ha'aku mafai 'a'aku ke u faka'atā 'io pē 'ikai. Ko e me'a ia 'a e Fakamaau'anga pea kapau te u faka'atā te u fihia leva au he Pule'anga he 'e kei lava pē he Pule'anga ia 'o faka'ilo e tokotaha na'a ne tukuange mai 'i ha fiema'u pē 'a e Pule'anga ke nau tuli 'enau totonu na'e 'ikai fai pau 'a e tokotaha ngāue ko eni hono tukuange mai e fakamatala ko eni ki he lelei 'o e Pule'anga pē ko e lelei fakalukufua e kakai. Ko e fo'i fehu'i fakalao ia ke 'oatu ki he Fakamaau'anga pē ko e 'uhinga ia 'oku ou pou pou ai ki he tu'utu'uni 'a e komiti ke 'oua 'e 'omai. He 'oku tau hopo atu leva tautolu mei he mafai ko ē 'o e Fale Alea ke tau fa'u e lao 'o tau toe faka'uhinga lao tautolu. 'O kapau ko ha tu'utu'uni eni 'i he Tohi Tu'utu'uni 'a ia 'oku fakamafai'i au 'e he kupu 1(2) ke u faka'uhinga ki ai, 'io te u lava leva 'o 'oatu ha'aku faka'uhinga, ka 'oku 'ikai ko e Lao eni ia 'a e Fale Alea pea 'oku 'ikai ko e lao eni ia 'etau Tohi Tu'utu'uni. Ko e lao eni ia 'oku ne malu'i 'a e ngaahi fakamatala 'a e Pule'anga pea ko e Fakamaau Lahi pē te ne lava 'o tu'utu'uni pē 'oku tonu pē 'ikai hono tukuange 'a e fakamatala ko ia. Tuku kehe 'o kapau 'oku loto lelei pē 'a e Pule'anga ia ke tukuange mai 'a 'enau ngaahi fakamatala fakapulipuli, faka-Kapineti mo fakangāue. Ko e me'a ia 'a e Pule'anga 'oku mafai ki ai ke toki tu'utu'uni mai ai, ka 'oku te'eki ai ke u fanongo au 'oku faka'atā he Pule'anga, pea 'i he'ene pehē...

<007>

Taimi: 1450-1455

'Eiki Sea : ... 'oku ma'u pē 'a e lao ia ki hono malu'i 'o e ngaahi fakamatala 'a e Pule'angá. Hou'eiki ko e poini ia, tau nofo 'i he poini he na'e ai e 'uhinga na'e to'o ai 'a e pou pou ki he tukuaki'i he komiti, pea ko e ngaahi 'uhingá eni 'oku ou feinga ke u fakama'ala'ala atu fakatatau ki he'etau faka'uhinga ko eni 'a e 'ū laó. Me'a mai 'Eiki Minisitā Polisi, pea toki me'a mai 'a e 'Eiki Minisitā Akó.

'Eiki Minisitā Polisi : Tapu pea mo e 'Eiki Seá fakatapu atu ki he Fale Alea 'o Tonga. 'Eiki Sea 'oku fakahoha'a 'a e motu'á ni koe'uhi ko e makatu'unga ko eni ko ē makatu'unga fika 5. Pea fakatatau ia pea mo e kupu 50(B). Ko e kupu 50(B) ke 'omai pē ha ngaahi 'uhinga pea fai 'a e ngāué ia. 'Oku 'ikai ke fiema'u ia ke 'alu hangē ko ē ko e fakamalanga ko ē ko e feme'a'aki ko ē 'oku fai he taimi ni Sea, ke tau 'alu koe'uhi 'oku ai e ngaahi lao 'oku maumau he ko e tui ko ē 'a e motu'á ni 'Eiki Sea, ko e kupu 50(B) ke pāloti'i ke fakamālōlo'i 'a e Palēmiá 'osi kakato pē ia 'i he pepa ko eni ko ē 'oku fakahū maí. Ko e makatu'unga ko ē 'a eni ko ē, 'a eni ko ē fika 5 'a ē ko ē na'e fai tu'utu'uni ki ai komiti 'oku lahi leva 'a e ngaahi, ko e halafononga ko iá 'Eiki Sea ko u tui au ko e halafononga ia 'o e kupu 75. Ke 'uhí ke fai tu'utu'uni ha Fakamaau'anga 'i he Fale ni. Ko e halafononga ko eni ko ē 'o e kupu 50(B) 'osi fakahū mai pea ko ko hono 'amanaki eni ke tali 'e he Falé ke fai hono pāloti'i. Ko u tui kuo 'osi kakato pē ia Sea. Kapau te tau toe foki tautolu ia ki he ngaahi me'a ko eni ko ē 'oku fiema'u ko ē ke 'omai 'Eiki Sea 'oku lahi 'a e ngaahi ngāue ia ke fai ki ai, ke fakamo'oni'i 'o e mo'oni 'o e tukuaki'i ko ē 'oku 'omai ko eni ko ē he ngaahi makatu'ungá. Ka ko hono pelepelengesí 'Eiki Sea 'oku pehé ni. Fakalahi fika 7 – 'Eiki Minisitā Mālōlō na'e 'i ai 'ena feme'a'aki pea mo e 'Amapasitōa Siainá 'Eiki Sea. Ko e vā ko iá 'oku 'ikai ko ha vā ia ko e vā fakatipilomētika ia 'o e Pule'anga pea mo ha Pule'anga. Ke tau hanga 'o 'omai 'a e fo'i vā ko iá ke tau hanga 'o folahi koe'uhi ko e fiema'u

ke tukuaki'i 'oku faihala 'a e Pule'anga ko ení Sea. 'Oku ai pē mo'oni ia hono fiema'ú 'Eiki Sea, ka ko hono mo'oní ko e halafononga kehe ia.

Pea ko hono uá Sea, ko e tu'utu'uni ko eni ko ē ko ē hangē ki he makatu'unga ko ē 'uluaki, monuka 'oku monuka 'a e 84(B) Sea, pea mo e fiema'u ke fakamo'oni'i hangē ko ia ko ē ki he *side walk* 'Eiki Sea. Ko hono lelei 'Eiki Sea 'oku lelei ki he kakai e fonuá pea 'oku 'ikai ke u hanga 'e au 'o 'ilo'i pē ko e ha pē 'e 'ave 'o tu'u 'i fē. 'Ave ki Ha'apai pē ko e 'ave ki Vava'u. Ko hono lelei 'Eiki Sea, na'e tali 'e Siaina ke fakapa'anga 'a e me'a ko ení 'Eiki Sea. Ko 'etau feme'a'aki ko ē ko ē 'oku fai he taimí ni 'Eiki Sea 'oku ne hanga 'e ia 'o fakamonuka 'a e alea na'e fai 'e he Pule'angá pea mo e Pule'anga Siainá Sea. Ka 'oku ou tui tau foki pē kitautolu ia ki he kupu 50(B) 'osi fakahū mai pea tali ke fai 'a e ngāue ia ki ai. Kapau 'oku fiema'u ia ke toe 'alu ia 'o 'ova ange mei ai Sea, 'oku ai hono halafononga 'ona ia 'oku 'osi talamai 'e he Konisitūtone kapau 'oku maumau'i e laó 'e ha taha Sea.

Ko e 'uhinga ia e fakahoha'a atú 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a ia 'e maumau 'i he kupu 50(B) 'i he founga ngāue 'oku fai he taimí ni, ka 'oku 'osi 'omai ki he komiti ko ení 'a e ngaahi monū'ia 'o e Fale Aleá Sea, pea nau 'omai 'a e ngaahi makatu'unga ke tau pāloti ai, he kuo 'osi 'uhinga mālie pē 'a e me'a ko ē 'oku 'omai 'Eiki Sea. Ko ia 'oku ou fokotu'u atu 'Eiki Sea tau foki ki he 'etau ngāue pea tau pāloti'i 'a e fokotu'u ko ení 'Eiki Sea, he 'oku lahi 'a e ngaahi kupu ia fakatipilomētiki fakavaha'apule'anga, 'e maumau ia kapau te tau hanga 'o tuku mai 'a e ngaahi me'a ko ení kitu'a Sea. Fokotu'u atu ke tau pāloti he 'oku tonu pē 'a e, tonu 'a e founga na'e 'omai 'akí, ka ko eni hangē ko e taimí ni 'oku toe 'omai ko ia ha fa'ahinga me'a kehekehe ke toe 'omai kimui 'oku kei lahi pē 'a e kongá ia ke Konisitūtone ke foki ki ai Sea ka 'oku ou fokotu'u atu. Tau foki ki he kupu 50 (B) ka tau pāloti mu'a halafononga ko ení ke tau hoko atu e ngāue 'a e fonuá ni. Mālō.

'Eiki Sea : 'Eiki Minisitā Ako.

'Eiki Minisitā Ako : Mālō Sea mālo e ma'u faingamālie. Tapu mo e Feitu'una pea hūfanga he ngaahi fakatapu kuo 'osi aofakí. 'Io Sea ko e ki'i tu'u hake pē ...

<008>

Taimi: 1455-1500

'Eiki Minisitā Ako: ... Sea he kuo hangē pē ko ē ko ho'o me'á kuo 'alu eni ia ke tau tipeiti tautolu he me'a 'oku 'ikai ke kau he lipooti. Ko e, ko u tui ko e, ko e tu'u he taimi ni ko 'etau tālanga'i pē 'oku fai e feme'a'aki 'a e Hou'eiki Mēmipa pē na'e, pē 'oku tonu ke fakakau pē ta'ekau 'a e fo'i fakalahi ko eni he ē ke tau nofo pē ai. Hangē ko ē na'a ke toki fakama'ala'ala mai Sea 'a e ngaahi kupu laó pea ko u tui 'oku mahino 'aupito pē ia Sea 'a e fakama'ala'ala na'a ke fai fekau'aki ko eni mo e ngaahi, mo e Konisitūtone mo e Tu'utu'uni 'a e Fale pea ko e 'uhinga pē ia 'a e tu'u hake 'a e motu'a Sea ke mahino 'oku 'ikai ko 'etau talanoa'i 'etautolu eni 'a e kakano 'o e tohí mo e kakano 'o e fokotu'u mo e talí. Ko 'etau feme'a'aki ko eni pē 'oku tonu pē ta'etonu hono to'o 'o e fakalahi ko eni pea ko eni 'oku 'osi fakamahino mai pea 'osi fai ho tu'utu'uni pea ko u poupou atu au ke tau tali ā 'a e lipooti ka tau hoko atu tukukehe kapau 'oku toe 'i ai ha me'a kehe na'e to'o mei he lipooti tokanga ki ai 'a e Hou'eiki ka tau hoko atu ki he tukuaki'i pea mo 'ai e talí ka tau fononga atu he halafononga ko ia Sea mālo.

Mateni Tapueluelu: Sea ...

'Eiki Sea: Tongatapu 4.

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu'una 'Eiki Sea ka u 'oatu pē au ha ki' i fakamālō ko hono 'uhinga ko e anga e tu'u 'etau tu'utu'uni Sea ko e Feitu'una 'oku ne aofangatuku 'o kapau leva 'e a'u 'oku fihi ha faka'uhinga fakalao. Ko e 'uhinga pē Sea 'o e fakahoha'a atu he ko e tohi na'e ma'u he mātu'a ko eni pea mo e tohi 'oku 'asi hake ko ē 'i he peesi fitu ko e 'uhinga tefito ia 'oku ta'ofi ia ai ko hono 'uhinga ko e Lao Fakapulipuli 'a e Pule'anga. Pea ko e 'uhinga ia na'e fai ai 'a e fekumi ki ai mo e kumi fale'i he 'oku talamai ko e kongia ia 'oku ta'ofi ai ko e 'uhinga ko e *Official Secret Act* pea ko e anga ia e faka'uhinga na'e 'omai kiate kimautolu pea 'oku mau tui mautolu ki ai 'oku 'atā kapau 'e 'atā ki he Fakamaau'anga 'oku totonu ke 'atā mai kiate kitautolu foki. Kai kehe Sea kuo fai e tu'utu'uni 'a e Feitu'una pea 'oku mau faka'apa'apa ki ai ka neongo te mau pukepuke 'emau tui ko hono 'uhinga ko e anga ia homau konisēnisi 'Eiki Sea mo e anga pē 'a e faka'amu he 'ikai ke hoko 'a e fa'ahinga 'ātakai pehé ni mo hono ha'i takai ke hoko ai hotau Pule'anga 'o tautolu ke tohitohi ai ha ni'ihi 'e faihala, mo e faingata'a hono ma'u ha fa'ahinga fakamo'oni ...

'Eiki Minisitā Polisi: Sea ko 'eku ki' i fakatonutonu atu ...

Mateni Tapueluelu: Mālō 'aupito Sea ma'u e faingamālie.

'Eiki Minisitā Polisi: Fakamolemole 'Eiki Sea ko e fakamalanga ko eni 'oku ne hanga 'o tukuaki' i 'a e lao ke toitoi ai ha ni'ihi. Mole ke mama'o ko 'eku 'uhinga pē 'eku fakatonutonu atu Sea 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a pehē 'e fakahoko he Pule'anga ko eni ke fa'u e 'ū me'a ko eni ke pehē ke toitoi ai ha kakai. Ko e fakatonutonu pē ia.

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o: Sea tuku mu'a e fakanāfala he ko e Tu'utu'uni Ngāue pē eni na'a tau tali, pea ko e Tu'utu'uni Ngāue pē eni na'e fokotu'u mai mei he ni'ihi ko ē ke tau ngāue'aki.

Mateni Tapueluelu: Ki' i fakatonutonu Sea. Fakatonutonu.

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o: 'Oua 'e fakanāfala.

Mateni Tapueluelu: Sea ko e lea ta'etaau ia ke fai heni. Ko e faka'uhinga ia 'amautolu pea 'oku 'ikai ke tuhu' i mai ...

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o: 'Io 'oku fakanāfala 'a e faka'uhinga ia Sea. Ko ...

Mateni Tapueluelu: Fu'u lahi e 'ilo kavatonga e 'Eiki Minisitā ko eni 'oku ne ngāue'aki e ngaahi lea ko ia heni Sea, mālō Sea.

'Eiki Minisitā Ngoue: Sea ki' i fakatontonu atu angé Fakafofonga ko eni. Hā e me'a 'oku ne pehē 'oku lea kovi 'a e me'a ko eni, me'a ko eni na'e fai ia he Palēmia ko eni kuo pekia, fakanāfala, namunamu kumā hūfanga he fakatapu.

Veivosa Taka: Sea ka u ki' i fakatonutonu.

'Eiki Minisitā Ngoue: Toki 'ai ia ko eni ko e lau kovi ia he taimi ni? Pea ko u kole atu ki he Feitu'una ke ke fakamolemole 'oua te ke fu'u vili ta'e'unua he ko u talaatu ka 'ohake e me'a ko eni 'oku ai e tu'utu'uni ko e Feitu'una na'a ke pou pou lahi taha ki he tu'utu'uni ko ia 'i he 2018. Pea na'e 'ikai ke tufa e tu'utu'uni ko ia ki he kau *CEO* puke ma'u he Kapineti e 'aho ko

ia ka ke vili ta'e'unua ke 'ohake e 'ū me'a ko eni.

Veivosa Taka: Sea ka u ki'i fakatonutonu.

'Eiki Minisitā Ngoue: 'Osi pē uike taha hono teuteu 'oku kei mo'ui e me'a ko ia ko hono tuku ...

Mateni Tapueluelu: Fakatonutonu Sea.

'Eiki Minisitā Ngoue: Ko eni ka u talaatu ka koe Fakafofonga ...

Mateni Tapueluelu: Fakatonutonu Sea.

'Eiki Minisitā Ngoue: Ke ke mea'i koe'uhí ke ke mea'i ...

Veivosa Taka: Ki'i fakatonutonu eni ...

'Eiki Sea: Hou'eiki tau nofo ma'u pē he'etau Tohi Tu'utu'uni. Mo me'a ki lalo Hou'eiki koe'uhí ka u 'oatu pē ha puiuitu'a na'e fakamatala mai 'e he Kalake. Ko e lipooti ko eni mei he komiti 'oku tali atu e komiti 'i he *Official Secret Act* ka ko e tohi ko ē na'e fakahū mai 'aki e, 'a e makatu'unga fika 5 na'e fakahū mai 'aki ia e Konisitūtone. 'A ia na'e te'eki ai ke 'i ai ha faingamālie ia ke 'oatu ha tali 'o fakama'ala'ala e faka'uhinga ko ē 'o e komiti ka ko eni ko u fakamatala atu he efiāfi ni 'a e ngaahi makatu'unga na'e, nau pou pou ai ki he tu'utu'uni e komiti. Pea 'oku fakalao pē ia. 'Oua te mou toe 'ohake ha 'ū me'a kehe Hou'eiki he 'oku tau feme'a'aki pē eni ...

<009>

Taimi: 1500-1505

'Eiki Sea: ... 'i he lipooti ko ē komiti, ka ko hono mo'oni 'oku 'osi fakakakato pē he fokotu'u ia e ngaahi makatu'unga 'oku tuku mai 'e he lao mo e Konisitūtone, ke hoko ko e fokotu'u.

Siaosi Pohiva: Sea fakamolemole pē ki'i faingamālie faka'osi.

'Eiki Sea: Tongatapu 1.

Siaosi Pohiva: Mālō 'Eiki Sea. Ko 'etau hoha'a eni 'i he fo'i lea ko e *confidentiality*, te tau tau'aki faka'uhinga tautolu mo, 'i he lao Sea, ka 'oku ke 'osi me'a mai pē ko e *bottom line* ko e kakai. Ko e me'a 'oku ou tokanga au ki ai 'e Sea, kuo tau hē tautolu mei heni, hangē pē ko 'eku 'uluaki fokotu'u 'anenai. Me'apango ia 'oku tau hanga 'o 'ai kumi makatu'unga mo kumi 'uhinga ke, ka 'oku faka'atā pē foki ia 'e he lao, 'e Sea ke tau 'omai ha makatu'unga mo ha 'uhinga. 'Oku ou tokanga au ki he me'a ko e *confidentiality*, ko e taumu'a 'etau 'omai e *substantiate* mo *authenticate* ko eni ko e taumu'a pē kia tautolu heni ke fakaloto'i'aki kitautolu koe'uhi ko 'etau fili, na'e 'ikai taumu'a ia ke toe 'alu ki tu'a. Ka ko e 'uhinga 'oku 'omai ai e ngaahi fakamo'oni ko eni, mo e ngaahi pou pou ko eni ma'a tautolu ke fai'aki 'etau tu'utu'uni he *Vote of No Confidence* ko eni. Ko e hā 'oku 'ai ai ke ta'ota'ofi? 'Omai ki heni, 'oku ou tui au 'oku 'osi mea'i kātoa 'e he Hou'eiki 'o e Fale ni e 'ū me'a ko 'eni 'oku fai ai e talanoa, 'oku 'ai ke tau to'o. Mahino pē 'etau hoha'a 'atautolu ia ki he *public*, he'ene 'alu ko ē ki tu'a.

‘Eiki Minisitā Ngoue: Sea lava mu’a ki’i tokoni ki he Fakafongā Fika 1. Ko ‘eku fie fakahoko atu ki he Feitu’una ko e me’a ko ē ‘oku ke me’a mai ki ai, tau tu’u kauhala tatau pē, ko ho’o ki’i me’a mai pē ‘au ki he fika 4 ka tau hoko atu.

Siaosi Pohiva: Ko ‘eku talanoa ki ai, he ‘oku tau talanoa tautolu ki he *confidentiality* ka ‘oku a’u mai e me’a kia mautolu. Kapau ‘oku a’u mai kia mautolu ‘oku ‘osi a’u ia ki he *public*. Ko ‘etau hoha’a pē ‘atautolu hono ‘omai e ‘ū me’a ko eni ko ‘etau fai tu’utu’uni, he ‘oku taumu’a mai e fakamo’oni mo e *authentication* ko eni kia tautolu. Na’e ‘ikai toe taumu’a ia ki ha taha, ko e me’a pē ‘oku ou hoha’a ai ki ai Sea, tau toe fakakaukau ange mo’oni pē ‘a e tu’utu’uni ia mo e Konisitūtone mo e lao, ka ‘oku fakataumu’a kātoa e ‘ū ngaahi me’a ko eni kia tautolu ke fai’aki ‘etau fai tu’utu’uni ‘i he fo’i me’a pē ko eni, fokotu’u pē ko eni mo e lao ko eni, mālō.

‘Eiki Sea: Kole atu Hou’eiki ke tau pālōti, kuo ‘osi mahino e ngaahi tafa’aki mo e ngaahi faka’uhinga kae aofangatuku pē pālōti koe’uhi ko e lipooti ko eni ‘oku pau ke tali pē ta’etali. Kole atu ki he kalake ke tau pālōti ‘a e Lipooti mei he Komiti Tu’uma’u ki he Ngaahi Totonu e Fale Alea, Fika 1 e 2021.

Pālōti’i ‘o tali Lipooti fika 1/2021 Komiti Ngaahi Totonu Fale Alea

Ko ia ‘oku loto ke tau tali e ngaahi fokotu’u he lipooti ni, kātaki ‘o fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a e ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā e Ngaahi Ngāue’anga Lalahi, ‘Eiki Minisitā e *MEIDECC*, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Minisitā Ako, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā Ngoue, ‘Eiki Minisitā Polisi, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’i’āfitu. Loto ki ai e toko hongofulu mā fā.

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai loto ke tali ‘a e lipooti ko eni, fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Ika ke loto ki ai ‘a Siaosi Pohiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma’asi, Sione Vuna Fā’otusia, Semisi Taulangi Fakahau, Penisimani ‘Epenisa Fifita, Mo’ale Finau, Veivosa Taka, Saia Ma’u Piukala. ‘Ika ke loto ki ai ‘a e toko 10.

Tokanga ki he ‘ikai pālōti tokoua Fakafongā Kakai na’e kau he Komiti

Lord Tu’i’āfitu: Sea fakamolemole pē, ko ‘eku fehu’i, ‘ikai ke pālōti ai ‘a e ongo Fakafongā ‘o e Kakai na’a na kau ‘i he komiti na’a mau tali e fokotu’u ko eni ke fokotu’u mai ki he Fale. Ko ‘eku fehu’i ia? Ko e tu’utu’uni eni na’e tuku mai mei he Sea he Tohi Tu’utu’uni, na’a tau ngāue he Tohi Tu’utu’uni pea tau tali he tu’utu’uni fokotu’u he tu’utu’uni, ko e hā ‘oku ‘ikai ke mo pālōti ai?

Penisimani Fifita: Tapu mo e ‘Eiki Sea e Fale Alea ‘o Tonga, tapu mo e ‘Eiki Palēmia, Hou’eiki Minisitā e Kapineti, tapu mo e Hou’eiki Fakafongā e kau Nōpele, tapu mo e Hou’eiki Fakafongā e Kakai. Sea ko e fokotu’u eni na’a ma kau ‘i he komiti ka ko e ngaahi tipeiti ko eni mo e ngaahi feme’a’aki ‘oku toe ‘i ai e maama fo’ou ia ‘oku ha’u ai, mālō Sea.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Tapu mo e Feitu’u na Sea...

Taimi: 1505-1510

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: ...Mai mu'a ha ki'i faingamālie ke ki'i fakahoha'a atu Sea. Tapu pea mo e 'Eiki Palēmia 'o Tonga tapu pea mo e Hou'eiki Fale Alea. Sea 'oku ou fiefia lahi he'etau a'usia e ta'u fo'ou ko eni pea ko e mata'ikolua ia ke kei fakataulama 'a taulanga tau kei lavengamonū ai tau a'usia ai e 'aho kamata Fale Alea e ta'u fo'ou ko eni 2021. Sea 'oku 'i ai pē ki'i me'a 'oku hangē 'oku lēvei ai hoku loto 'o'oku he'eku poupu ki he fokotu'u ko ia 'oku 'ohake mei he Fakafofonga Nōpele ko ia 'o Vava'u. 'Oku tonu ke to'o e kakai ko eni 'oku nau mēmipa 'i he komiti ko eni he 'oku kehe 'enau lea hē pea kehe 'enau lea 'i loto Fale Alea. Kiate au Sea tonu ke to'o 'a e hingoa ko ia mei he komiti kae fakahū atu ha ni'ihi fo'ou ki ai he 'oku 'ikai ke nau lava 'o fai lelei honau fatongia. 'Ika ke nau lava 'o fakahoko honau fatongia kapau na'a nau 'ikai hē tonu ke nau 'ikai heni, ka ko ē mahalo na'a nau 'io hē ka nau 'ikai heni. Ko ia Sea 'oku ou kole atu ke 'ai 'o fakamālōlō'i atu nautolu mei he komiti ko eni ko ia pē Sea mālō.

Penisimani Fifita: Sea ko e ha'u e ki'i motu'a mei Niua ke ha'u 'o faitu'utu'uni mai 'i he Fale Alea 'o Tonga 'oku me'a heni e fu'u kakai 'o Tongatapu mo e Hou'eiki Nōpele pea 'oku ha'u ia mei Niua 'o faitu'utu'uni mai heni mālō.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea ko Niua 'i Tonga 'ikai ko Niua ia Ha'amoā pē ko Fisi ko e ki'i vāhenga eni 'e taha 'o Tongatapu ko Niua, Niua Niua Niuatoputapu pea 'oku toputapu e me'a kātoa pē Sea. Ko ia ai Sea to'o ange hono hingoa he ko eni 'oku na loi naua 'i Fale Alea mālō.

Mateni Tapueluelu: Sea ka u ki'i fakatonutonu pē 'a e Fakafofonga. 'Oku lavea foki mo ia 'i he'ene me'a he na'e lea mai kia nautolu ke mau paati pea 'alu ia 'o lea kehe 'i tu'a. Sea me'a tatau pē Sea.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Na'a ku paati au mo nautolu he *PTOA* taimi ni 'oku 'ikai ke u paati mo nautolu 'oku ou paati e Pule'anga mālō.

Fakama'ala'ala Sea he ngaahi fokotu'u na'e tali he Lipooti 'a e Komiti Ngaahi Totonu Fale Alea

'Eiki Sea: Hou'eiki 'oku ou hangē ko ē 'oku ki'i faikehe 'etau me'a. Ko e lipooti ko eni 'oku 'i ai e fokotu'u 'e tolu ai. 'A ia ko e fokotu'u na'e tali na'e tali ke lau e lipooti 'a e komiti 'a ia kuo 'osi tali ki he lau 'a e lipooti 'a e kuo 'osi tali 'a e lipooti ko ē na'e lau. Ko e fokotu'u hono ua 'a e komiti ke lau 'a e fokotu'u ki he paloti ke fakamālōlō'i 'a e Palēmia ko e toki 'osi eni 'a e pāloti 'a e toko 10 na'a nau fokotu'u mai 'a e fokotu'u ke pāloti fakamālōlō'i e Palēmia ne nau pāloti nautolu ia ke 'oua 'e lau hono fokotu'u e paati 'a e 10 tatau pē. Ka 'oku ou tui mahalo ko e 'uhinga na'e ta'eloto ai e ni'ihi ko eni koe'uhí ko 'enau ta'eloto nautolu ki he fika 1 'a ia 'oku fokotu'u mai ke to'o makatu'unga fika 5, ka 'oku hangē ko ē 'oku tāpalasia ai pē fokotu'u ia ko ena 'oku mou 'osi pāloti moutolu 'oku mou ta'eloto ki he fokotu'u.

Mateni Tapueluelu: Sea fakamolemole pē kātaki pē 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Fakama'ala'ala mai ange Tongatapu 4.

Mateni Tapueluelu: 'Io tapu mo e Feitu'una mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea. Fakatapu atu 'Eiki Palēmia. Ko e 'uhinga pē Sea he ko e pāloti eni ia ki he lipooti mahalo 'oku mea'i pē

he Fale 'a e anga 'emau fakakaukau ko e 'uhinga 'oku 'ikai ke mau loto ai ki he lipooti ko 'emau faka'amu ke fakakakato 'a e ngaahi makatu'unga na'a mau 'oatu ka ko e fo'i fokotu'u ke tukuhifo e 'Eiki Palēmia ko ia 'oku te'eki ke lau ko ia 'oku fai ai 'a e pālōti 'Eiki Sea mou kātaki pē ko e anga ia e fakakaukau 'o e anga homau konisēnisi mo e faka'apa'apa atu mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Kole atu Hou'eiki ke tau mālōlō.

(Mālōlō ai 'a e Fale)

<007>

Taimi: 1530-1535

Sātini Le'o : Me'a mai 'Eiki Sea e Fale Alea. *(Lord Fakafanua)*

'Eiki Sea : Mālō ho'omou laumālie Hou'eiki. Ko ē na'e 'osi tali 'a e 'asenita fika 1 'o e fika 4 'a ia ko e Lipooti 'a e Komiti Ngaahi Totonu 'a e Fale Alea mo 'ene ngaahi fokotu'ú. 'A ia ke lau 'a e Fokotu'u Fika 2/2020 ki ha Pālōti ke Fakamālōlō'i 'a e Palēmia pea mo hono lau 'a e tali 'a e 'Eiki Palēmia. Hou'eiki tau hoko atu ki hono lau 'a e Fokotu'u Fika 2/2020 ki ha Pālōti ke Fakamālōlō'i 'a e Palēmia. Kole atu ki he kalaké ke ne lau mai.

Fokotu'u Fika 2/2020 ki ha Pālōti ke Fakamālōlō'i Palēmia

Tokoni Kalake : Fakalahi A – Fanongonongo 'a e taumu'a ke fakahoko 'a e Fokotu'u ki ha Pālōti ke Fakamālōlō'i 'a e Palēmia, mo e Fokotu'u ki ha Pālōti ke Fakamālōlō'i 'a e Palēmia 'i hono fakalelei'i 'i he 'aho 7 'o Sanuali, 2021.

Tēpile 5 - Tu'utu'uni 84(A) (2).

'I he Fale Alea 'o Tonga
Nuku'alofa
Tonga.

Fanongonongo 'a e taumu'a ke fakahoko 'a e Fokotu'u ki ha Pālōti ke Fakamālōlō'i 'a e Palēmia.

Ki he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea 'o Tonga,

'Oku ou faka'apa'apa mo fakahā, ko au 'oku ou fakamo'oni hingoa 'i laló, 'oku ou fakahā heni 'a e taumu'a ke fakahoko ha Fokotu'u ki he Fale Alea 'o Tongá ke fakahoko ha Pālōti ke Fakamālōlō'i 'a e Palēmiá ko *Hon Pohiva Tu'i'onetoa*.

.....
Semisi Kioa Lafu
'Aho 08 12 2020

Tēpile 6 Tu'utu'uni 84 (B) (2) (i)

'I he Fale Alea 'o Tonga

Nuku'alofa
Tonga

Fokotu'u ke Fakahoko ha Pālōti ke Fakamālōlooi 'a e Palēmia.

Fokotu'u Fika 2/2020

Ki he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea 'o Tonga,

'Oku mau faka'apa'apa mo fakahā ko kimautilu 'oku fakamo'oni hingoa 'i laló, 'oku mau fokotu'u atu ki he Fale Alea 'o Tongá ke fakamālōlooi 'a e Palēmia ko *Hon.* Pohiva Tu'i'onetoa koe'uhi ko e ngaahi makatu'unga 'oku hā atu 'i lalo.

Ko e ngaahi makatu'unga ke fakamālōlooi ai 'a e Palēmia ko *Hon.* Pohiva Tu'i'onetoa.

Makatu'unga 1 ki he fokotu'u ke paloti'i hano fakahifo Palēmia

Makatu'unga 1 - 'Ikai 'asi 'i he Palani Fakata'u 'a e Potungāue Mo'ui ha lau pau ki he mahaki faka'auha ko e KOVITI-19 pē ko e Kolona Vailasi. Neongo 'oku fakahā 'e he Pule'angá 'i he'ene Fakamatala...

<008>

Taimi: 1535-1540

Tokoni Kalake: ... Patiseti 2020/2021 'ene tefito'i kaveinga ngāue 'a e Pule'anga ki he 2020/2023 peesi 17. Ko e kaveinga ngāue 'e 7 'a e Pule'anga pea 'oku mu'omu'a taha ai 'a e mo'ui lelei. Fokoutua fakamāmani lahi 'o e KOVITI-19, ngaahi fokoutua 'ikai pipihi (*NCD*), mo'ui lelei ki he taha kotoa.

'Oku hā eni he peesi 17 'o e fakamatala patiseti 'a ia 'oku fakahū atu ko e fakalahi 1 'a ia 'oku fakalea 'o pehē, 'Oku tokanga mavahe e Pule'anga 'o fokotu'u ko 'ene taumu'a ngāue fika 1 ke tau'i 'a e ta'au 'o e fokoutua KOVITI-19 pea kau kotoa ki ai 'a e fonua 'o tataki 'e ha Komiti Fakafonua ki he fokoutua KOVITI-19. 'Oku tataki e ngāue 'a e komiti 'e he Hou'eiki Minisitā kau ai e Minisitā Mo'ui.

Neongo kotoa 'a e ngaahi tukupā 'i he fakamatala patiseti 'oku 'ikai 'aupito 'asi 'i he Palani Ngāue 'a e Potungāue Mo'ui 'a ia 'oku fakahū atu ko e fakalahi 2 ha lave 'e taha matē ki he Vailasi Kolona Vailasi pē ko e KOVITI-19.
Fakalahi 1

Fakalahi 1 Fakamatala Patiseti 2020/2021 peesi 17.

Fakalahi 2 Potungāue Mo'ui Palani Ngāue Fakalukufua pea mo e Patiseti 2020/2021, 2020/2023.

Hili ko ia na'e fakahā 'e he Minisitā Mo'ui 'i Fale Alea na'e 'osi fakahā 'a e, 'osi fakataha e Potungāue Mo'ui ki he KOVITI-19 'i Tisema 2019. Ka mei he takafi 'o 'enau palani fakata'u

na'e fakahū ki Fale Alea 'i Sune ki he peesi fakamuimui tahá peesi 'e 125 'oku 'ikai ha lave 'e taha ai ki he KOVITI-19 pē Kolona Vailasi.

'I he Palani Ngāue 'a e Potungāue Mo'ui peesi 2 ko e me'a ia 'a e 'Eiki Minisitā Mo'ui pea peesi 3 ko e pōpoaki 'a e Pule Lahi 'o e Potungāue Mo'ui lōua 'oku 'ikai ke na lave ki he KOVITI-19 pē ko ha palani ngāue ki ai.

'I he peesi 8 'oku hā ai 'a e 'aitemi 3.3 Fakamā'opo'opo 'o e palani ngāue ki he ngaahi liliu fakalelei'anga. 'Oku 'ikai 'asi mai ha lave ki he KOVITI-19 'i he ngaahi palani liliu ko ia ke ngali ko e vailasi fo'ou eni 'oku ne liliu e ngaahi palani ngāue 'o e 'ū Potungāue Mo'ui 'o māmani ka 'oku talanoa ia ki he *NCD* pē ko e ngaahi mahaki 'ikai pipihi pē *non communicable diseases*.

'I he peesi 9 'oku hā ai 'a e 'aitemi 3.4 Ngaahi 'uhinga ki he liliu lahi 'i he patiseti 'a e Potungāue Mo'ui pē. 'I he palakalafi 1 mo e 2 'oku na talanoa ki he toe fakalahi 'o e polokalama 1 makatu'unga 'i hono toe fehikitaki 'o e patiseti 'a e tafa'aki ki he monomono pea mo e Va'a Faka'enisinia. 'Oku toe hala ha lave ia ki ha liliu koe'uhí ko e tō fakamāmani lahi 'a e Kolona Vailasi pē KOVITI-19 kae hiki e Patiseti 'o e Va'a 'Enisinia.

'I he peesi 11 'aitemi 3.4.1 Ngaahi ngāue fo'ou 'oku fiema'u ke fakahoko. 'Oku hā ai 'a e lisi 'o e ngāue fo'ou 'e 5 ke fakahoko kau ai 'a e polokalama taialasisi ka 'oku 'ikai ke kau ai 'a e Kolona Vailasi ia.

Na'e toki fakahā he 'e he Pule'anga lolotonga 'a e feme'a'aki he Fale Alea 'i he Palani Ngāue 'o e Potungāue Mo'ui 'oku kei faka'osi'osi e Palani Ngāue 'a e Potungāue Mo'ui ki he Kolona Vailasi pea 'e toki fakahoko mai. Ka 'oku a'u ki he 'aho ni 'oku te'eki ai pē ke ma'u ha tatau 'o e Palani 'o e Potungāue Mo'ui ke fakafepaki'i 'aki 'a e Kolona Vailasi.

Ka 'i he taimi tatau 'oku hokohoko atu pē 'a hono 'omai hotau kāinga mei muli. 'Oku mau hoha'a ko e 'ikai ha palani tohi kuo fakahū ki he Fale Alea ke ongo'i malu e kakai.

Fakalahi 3 Miniti Fale Alea Fika 17, 'aho 15 'o Sune 2020 peesi 29 ki he 30.

Makatu'unga hono ua 2 fokotu'u ke fakamālōloo'i Palēmia

Na'e 'ikai fakafou 'i he Pule'anga 'ene kole nō 39 miliona ke fakalavalava 'aki e Patiseti 2020/2021 'i he founa totonu fakatatau ki he Lao ki hono Pule'i 'o e Pa'anga 'a e Pule'anga kupu 25 'a ia 'oku hā atu 'i lalo.

Kupu 25 Mafai ke fakahoko ha ngaahi nō pa'anga.

Kupu si'i (1) 'E ngofua ki he Minisitā ke ne nō mei ha fa'ahinga ma'u'anga 'i loto pē mei tu'a he fonua ha ngaahi pa'anga 'o 'ikai laka hake hono fakakātoa 'i he 15 miliona 'i ha ta'u fakapa'anga, ha toe ngaahi pa'anga kehe 'a ia 'e ala tu'utu'uni 'e ha tu'utu'uni 'a e Fale Alea.

Kupu si'i (2) Ko ha ngaahi nō kuo fakataumu'a ...

<009>

Taimi: 1540-1545

Tokoni Kalake: ...hono pule'i 'a e fehū'aki 'a e pa'anga 'i loto 'i ha ta'u fakapa'anga, pea kuo totongi 'i he ta'u fakapa'anga ko ia, kuo pau he 'ikai ke kau ai, ke kau ia 'i hono fika'i 'o e fakangatangata kuo hilifaki 'e he kupu si'i 1, kupu si'i 3, ko e ngaahi nō kotoa pē kuo fakahoko 'e he Pule'anga 'i ha ta'u fakapa'anga mo hono ngaahi tu'utu'uni, pea mo e tu'unga felāve'i mo ia, kuo pau ke lipooti 'i he fakamatala patiseti 'oku 'oatu ki he Fale Alea ki he ta'u fakapa'anga hoko mai.

'Oku mau tokanga ke mahino mo'oni e laumālie 'o e ngaahi kupu'i lao ko ia, ko ia ai 'oku mau toe 'oatu 'a e lea faka-Pilitānia 'i he lao ni. 'Oku fakahū atu 'a e Lao ki hono Pule'i 'o e Pa'anga 'a e Pule'anga ko e fakalahi 4, 'i he fakamatala patiseti 'a ia ko e fakalahi 'uluaki, na'e fakahū ai 'a e nō pa'anga 'e 39 miliona 'a e Pule'anga 'i he peesi 30, palakalafi 6 'o hangē ko 'ene 'asi 'i lalo. 'I he'ene hā atu 'i he tēpile 'i 'olunga 'oku fakafuofua e patiseti ki he 2020/2021 'e fe'unga 'a e pa'anga hū mai pea mo e 359.4 miliona, pea 380 miliona 'a e pa'anga fakamole. 'I he'ene pehē 'oku hulu leva 'a e fakamole 'i he pa'anga hū mai 'aki 'a e 20.6 miliona, 'a ia 'e fakapa'anga mei he pa'anga talifaki 'a e Pule'anga, ka ko e patiseti fe'amokaki ko 'eni 'oku lolotonga fakakau ai e pa'anga hū mai mei he nō fakaangaanga mei he *IMF*, pea totongi tupu ma'ulalo fe'unga mo e 19 miliona pea mo e pōnite 20 miliona.

Ko e ngaahi fakamatala ko 'eni 'i 'olunga 'oku hiki ia 'i he malumalu 'ulu'i tohi ko e fakafuofua 'o e patiseti ki he Ta'u Fakapa'anga 2020/2021, 2022/2023. 'Oku 'ova 'a e nō 19 miliona pea mo e nō 20 miliona 'i he nō 15 miliona 'oku faka'atā 'e he lao ke fakahoko 'e he Pule'anga, ko ia ai na'e totonu ke fakahū mai, ko e kole nō ki he Fale Alea, pea ko e fokotu'u tu'utu'uni pē *Resolution* hangē ko e tu'utu'uni e kupu 25, (1), 'e ngofua ki he Minisitā ke ne nō mei ha fa'ahinga ma'u'anga 'i loto pē mei tu'a 'i he fonua ha ngaahi pa'anga 'oku 'ikai ke laka hake hono fakakātoa 'i he 15 miliona, 'i ha ta'u fakapa'anga, ha toe ngaahi pa'anga kehe 'a ia 'e ala tu'utu'uni 'e ha tu'utu'uni 'a e Fale Alea.

Na'e 'ikai totonu ke fakahū mai 'a e kole nō 'i he fakamatala patiseti he 'oku tu'utu'uni 'a e lao ke paasi ia ko e tu'utu'uni 'a e Fale Alea pē *Resolution*. Pea 'i hono fakahū 'i he patiseti 'oku fūfū'i 'a e fo'i nō 'i loto 'i he vaotā ko e fakamatala patiseti ki he ngaahi me'a kehe kae 'ikai fakamahino 'oku kole nō 'a e Pule'anga pea ke fokotu'u mai ke pālōti ai 'a e Fale Alea, pē 'oku tali pē 'ikai ke nō pehē 'a e Pule'anga.

Kapau 'e toki tali 'e Fale Alea 'a e nō pea 'e toki fakahū mai leva 'a e fakaikiiki 'o e ngaahi nō 'i he fakamatala patiseti hokó he 'oku muimui mai ai hangē ko 'ene hā 'i he kupu 25, (3). Ko e ngaahi nō kotoa pē kuo fakahoko 'e he Pule'anga 'i ha fakapa'anga mo hono ngaahi tu'utu'uni pea mo e tu'unga felāve'i mo ia, kuo pau ke lipooti 'i he fakamatala patiseti 'oku 'oatu ki Fale Alea ki he ta'u fakapa'anga hoko mai. 'I he'ene pehē 'oku maumau'i 'e he Pule'anga 'a e lao ki he pule'i 'a e pa'anga 'a e Pule'anga.

Makatu'unga 3 fokotu'u ke fakahifo Palēmia

Makatu'unga 3. 'Ikai taau e polokalama tanu hala, 'oku fu'u lahi 'a e hanu 'i he ta'etaau 'a e polokalama tanu hala 'a e Pule'anga, pea neongo e ngaahi taukapo 'a e Pule'anga ka 'oku fakamo'oni mai e palani ngāue 'a e Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Lalahi 'oku fakahū atu ko e fakalahi 5. Ka 'oku taumu'a fakapalataha pē 'a e tanu hala 'o hā heni 'i he peesi 27 'o pehē.

2.3 To'o kongā lalahi 'a e ngaahi liliu tefito 'oku fokotu'u atu he potungāue, hokohoko 'a e ngaahi fiema'u 'oku mahu'inga ki he potungāue.

2.3.1 Polokalama poini 'e 3, polokalama tokoni.

3.03 Va'a'Enisinia Sivile. Fakahingoa fo'ou e ngāue fo'ou fika 3 pea mei he monomono hala iiki pē anga maheni ki he fuofua poloseki mahu'inga 'a e Pule'anga ke pou pou'i 'a e fengāue'aki ki he fefononga'aki 'i he halapule'anga, fetu'utaki mo e ngāue lalahi. 'A ia 'e tākaki fo'ou ki he va'a ko e pou pou ki he Tu'utu'uni Kapineti fika tahaafe uangeau tolunoa pē ko e 1230 ...

<005>

Taimi: 1545-1550

Tokoni Kalake: ... e 'aho 'uluaki 'o Novema 2019. Pea mo e tu'utu'uni Kapineti fika 13/21 'o e 'aho 22 'o Novema 2019. Ko e ngāue ko eni 'oku fika 1 ia ki he ta'u fakapa'anga fo'ou 2020/2021 pea ko e taumu'a ngāue 'a e Pule'anga ko e pēseti 'e 50 ke nau tanu 'a e hala 'o e ngaahi *community* 'i he vāhenga 'e 8. 'Oku toe hā he peesi 29 e fakalahi 5 ai pē 'a hono fakamatala'i ko e palani taunuhala 'a e Pule'anga ki he ta'u 'e tolu ka hoko mai 'e pehe ni. Pa'anga 'e 45 miliona ki he 'uluaki ta'u, 120 miliona ki he ta'u hono ua, pea 135 miliona ki he ta'u hono tolu. 'Oku fe'unga fakakātoa mo e 300 miliona. 'Oku toe hā he peesi 31 hono vahevahe e ngaahi fakamole ki he tanuhala 'o anga pehe ni. Ko e ngaahi kole ke fokotu'u 'i he ta'u fakapa'anga lolotonga ko e ngaahi konga lalahi 'o e polōseki ni.

- A. 100 miliona ke fakatau mai'aki 'a e makatanu.
- B. 50 miliona ke fakataumai'aki e valitā mo e kalasini.
- C. 20 miliona ke fakama'a'aki 'a e ngaahi 'akau lalahi 'i he ngaahi hala ngāue.
- D. 50 miliona ke fakapa'anga'aki e fiema'u e kau ngāue 'ovataimi, lolo mo e ngaahi ngāue kehe.
- E. 20 miliona ke *hire* mai'aki e ngāue valitā.
- F. 20 miliona ke fokotu'u'aki e ngaahi fakatafe ki he ngaahi hala.
- G. 40 miliona ki he ngaahi fakamole kehe.

Palani Ngāue Ngaahi Ngāue Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Lalahi peesi 27, 29 mo e 31. 'Oku nau tui na'e mei fakasi'isi'i e fakamole ki he fakatau maka 'a ia 'oku 'asi ko e 100 miliona kapau na'e hanga he Pule'anga 'o lēsisita pē lisi ha'ane fu'u maka ke 'ave ta'etotongi mei ai 'a e maka tanu hala 'a e Pule'anga kae 'oua 'e toutou fakatau ki he 100 miliona. Na'e toe fakahā he Pule'anga he fakataha mo e kāinga 'o Tongatapu 4 'i he holo siasi Uēsiliaana 'o Houmakelikao 'i he māhina ko Fepueli 2020. Ko e tanu hala hono vāhenga 'a Tongatapu 10 'oku 'osi 'ova 'i he 4 miliona ka 'oku te'eki ai ke 'osi pea 'osi pē 'a e paasi 'a e Patiseti 'oku toe foki pē 'a e tanu hala 'o toe tanu 'a Tongatapu 10 ko e tākaki atu ia 'i 'olunga 'i he tanuhala kimu'a 'a ia na'e 'ova 'i he 4 miliona. Makehe mei he ta'etaau 'a e vahevahe 'o e faingamālie ki he tanuhala 'a ia 'oku 'osi tu'utu'uni ai e Kapineti ko e vāhenga 'e 8 pē 'e tanu pē ko e pēseti 'e 50 ka 'oku fakavalevale 'a e fu'u fakamole 300 miliona he ta'u 'e 3 ka hoko mai ki he tanuhala pea 'e lava ke 45 miliona 'a e ta'u lolotonga. Neongo e 'ikai ke fakahingoa mai e vāhenga 'e 8 'i he palani ngāue 'a e ngaahi ngāue lalahi ka ko e kau Fakafofonga 'o e kakai pē 'e toko 8 'oku nau Minisitā, ka ko e tanuhala 'oku totonu ke fakahoko ia ki he ngaahi feitu'u 'oku fiema'u vivili ka 'oku 'ikai ko e vāhenga pau pē 'e 8. 'E lava ke uesia heni 'a e laumālie 'o e kupu 4 'o e Konisitūtone 'a ia 'oku fakahū atu ko e fakalahi 6.

Kupu 4: 'E taha pē 'a e lao lolotonga ni ki he Hou'eiki pea mo e me'avale ki he fa'ahinga kakai kotoa pē 'oku 'ikai ko e Tonga mo e Tonga he'ikai ke fokotu'u ha lao 'i he fonua ni ki ha fa'ahinga kae tuku ha fa'ahinga ka 'e taha pē pea mamafa tatau pē ki he kakai kotoa pē 'o e

fonua ni. 'Oku 'i ai e tu'utu'uni e Konisitūtone ke ta'ofi 'a e pule filifilimānako kupu 17 'e fai he Tu'i 'Ene pule koe'uhí ko hono kakai kotoa pē 'e 'ikai fai ko e me'a ke koloa'ia pē lelei'ia ha tokotaha pē ha fāmili 'e taha pē ha fa'ahinga 'e taha ta'efilifilimānako ka koe'uhí ke lelei mo monū'ia 'a e kakai kotoa pē 'o hono Pule'anga. Neongo 'oku tuhu e kupu ki he 'Ene 'Afio ka na'e tohi 'a e kupu ko ia 'i he kei ma'u 'a 'Ene 'Afio 'a e mafai ki he Kapineti ka 'i he 2010 na'e momoi e mafai ki he mafai fakapule'anga ki he Kapineti pea 'oku taau ai ke muimui e Palēmia mo e Pule'anga 'i he laumālie 'i he lelei fakalukufua mo e vahevahe taau. 'Oku toe tu'utu'uni mo e kupu 18 'o e Konisitūtone 'oku 'i ai e totonu 'a e Tonga ke malu'i e Pule'anga 'enau mo'ui mo 'enau koloa pea ko ia ai ke nau totongi tukuhau kotoa pea 'oku hala ai ke totongi tukuhau kotoa e ngaahi vāhenga 'e 17 'a Tonga ni kae tu'utu'uni 'a e Kapineti ke tanu pē 'a e vāhenga 'e 8...

<007>

Taimi: 1550-1555

Tokoni Kalake : Kupu 18 - 'Oku totonu ke 'amanaki 'e he kakai kotoa pē 'e malu'i 'e he Pule'angá 'enau mo'ui mo honau tau'atāina mo 'enau koloa. Pea ko ia ai 'oku totonu foki ke totongi mo tukuhau 'e he kakai kotoa pē ki he Pule'angá 'o hangē ko e laó.

Fakalahi 6 – Konisitūtone 'o Tonga Kupu 4, 17 pea mo e 18.

Makatu'unga hono 4 fokotu'u ke fakamālōloo'i Palēmia

Makatu'unga 4 - 'Ikai taau vahevahe monū'ia mei he Pule'anga. 'Oku hā humataniu 'a e ngaahi foaki monū'ia 'a e Pule'anga 'i he ha'oha'onga 'o e ngaahi fiema'u vivili kehe 'a e fonuá. Fika 1 heni ko hono tokoni'i fakapa'anga 'e he Pule'anga 'a e kautaha vaka 'a e Vāhenga Fonua 'Eua. Ko e tokoni fakapa'anga eni mei he Falepa'angá 'oku Minisitā Pa'anga ai 'a *Hon* Tevita Lavemaau ko e Fakafofonga Fale Alea ma'a 'Eua. 'Oku hā eni 'i he Fakamatala Patiseti 2020/2021 peesi 23. Fakahū he patiseti 'o e ta'u fakapa'anga 2020/2021 e tokoni fakapa'anga 'a e Pule'anga ki he fefononga'aki vakatahi ki 'Eua. 'Oku mau lau eni ko e fepaki tamaki 'a e fiema'u pē *conflict of interest*. He 'oku ai 'a e ngaahi pisinisi vaka fakatautaha kehe 'oku ngāue ki 'Eua, ka 'oku 'ikai ke nau lave 'i he tokoni tatau. 'Oku ui eni he mala'e 'o e 'ekonōmika ko e 'ikai ke palanisi 'a e mala'e fe'au'auhi 'i he pisinisi he 'oku tokonia 'a e Pule'angá 'i he tafa'aki 'e taha kae li'aki 'a e tafa'aki 'e taha. Makehe haké, ko e tokoni eni 'oku 'ave ki ha kautaha vaka 'oku kaunga pē ki ai 'a e Minisitā Pa'anga.

Fakalahi 1 – Fakamatala Patiseti peesi 23. 'I he taimi tatau ko e kautaha vakapuna 'i Tongá na'e taha pē ko e kautaha *Real* Tonga. Na'e kole 'a e kautaha ko eni ke tokoni'i kinautolu koe'uhi 'oku nau faingata'ia. 'I he 'uluaki, loka 'a e fepuna'aki pea mei muli mo Tonga ni kotoa 'o tu'u 'aupito ai 'enau vakapuná 'i he kamata'anga 'o e loka.

2. Fakaava 'a e fepuna'aki fakalotofonuá kae si'isi'i pē 'a e toe fepuna'aki ia. Ko e kautaha eni na'e totonu ke tokoni'i 'e he Pule'angá ka na'e 'ikai. 'Oku hā mo eni he fakamatala patiseti peesi 23 'o e Fakalahi 1 'oku mau lau ia ko e ta'etaau mo e filifilimānako 'a e vahevahe e tokoni mei he Pule'angá.

Makatu'unga hono 6 fokotu'u ke tukuhifo Palēmia

Makatu'unga 6 - Fu'u lahi fakamole 'i he folau 'i he ngaahi 'otumotú 'i he polokalama 'aukai.

'Oku mau tui ta'etoe veiveiua ko e folau 'a e Kapineti mo e ni'ihī 'i he kau ngāue faka-Pule'angá ki he ngaahi 'otomotú 'i he polokalama 'aukaí ko e fakamole pa'anga lahi ta'etotonu ia, he 'oku 'ikai pau ia ke fakahoko ha me'a pehē. 'Oku mau tui ko e fakamolé ni 'oku laulau kilu ka 'oku malava pē ke fakahoko 'a e 'aukaí 'i Tongatapu, ta'e'i ai ha fu'u fakamole pehé ni. 'Oku toe fakaloloma 'oku fakahā mai 'oku vahe folau pē TA 'a e ngaahi hoa 'o e kau Minisitā makehe mei hono totongi 'enau folau mo e nofo mo e ngaahi fakamole kehe. 'Oku mau fu'u tokanga ki he tā sīpinga mo e fakamole 'a e pa'anga tukuhau 'a e kakaí 'i he vaha'ataimi 'o e patiseti fe'amokakí he ko e ngaahi fakamole ko ení 'oku 'ikai 'aupito ko ha fiema'u vivili ia. Ka 'oku mafasia ai 'a e kakaí. 'Oku toe hanga foki 'e he ngaahi polokalama pē 'a e Pule'angá ki he ngaahi 'out motú 'o fakafehu'ia 'a e mahu'inga mo e mafatukituki 'o e tauhi pau 'a e Pule'angá ki he ngaahi fakatapatapu pē 'oku ne talaki mai ki he fonuá koe'uhi ko e kolona vailasi.

Fakalahi 10 - Tohi Fehu'i Fika 8/2020.

Fakalahi 11 – Tali MF36 'aho 25 ki he Tohi Fehu'i Fika 8/2020.

Makatu'unga 7 fokotu'u ke fakamālōloo'i Palēmia

Makatu'unga Fika 7 - 'Oku uesia lahi 'a e fua 'o e ngoué tautefito ki he ta'ofi 'o e uta 'o e melení ki Nu'usila. Ko e ma'u'anga mo'ui tefito eni 'a e kau ngoué, maumau 'a e ivi 'o e kakaí ko e ta'etokanga 'a e 'Eiki Minisitā mo e Potungāue Ngoué ke fai pau ki he tu'utu'uni ngāue pē koe *path way* 'o 'ikai malava ke muimui'i 'a e ngaahi tu'utu'uni ki he tō 'o e melení 'o a'u ki hono utá. 'Oku fu'u ta'efe'unga pea 'oku ta'efakapotopoto e ngaahi fakahoko fatongia ko ení he na'e 'amanaki atu 'a e tokolahi 'o e kau ngoué, ke ma'u 'a e pa'anga lahi, ma'u honau ngaahi fāmili lolotonga 'a e taimi fakangatangata mo tātāpuni 'a e kau'āfonua. Ko e melení na'e tō mo e 'amanaki atu ke uta hokohoko 'o a'u...

<008>

Taimi: 1555-1600

Tokoni Kalake: ... ki he faka'osinga 'o e ta'u ni 'oku 'ikai ke lava hano uta he na'e 'ikai muimui pau e Potungāue Ngoue pea fakata'e'aonga'i kotoa. Ko e fakaangaanga pē ko e *trial* 'i he taimi ni kae 'oua leva kuo fakapapau'i mai mei Nu'usila 'oku pau e hala fononga pea mo e kau ngāue ki he fakahoko e fatongia ko eni. Ko e talu eni e lele mai hono uta ki Nu'usila e meleni mei he ta'u 1996 ko 'ene toki maumau'i eni e aleapau ngāue ko eni ko e matu'aki ta'etokanga pē mo e 'ikai muimui'i e aleapau ngāue mo Nu'usila. Na'e 'osi mahino mai mei he 'Ene 'Afio 'a 'Ene finangalo lelei ke kaniseli e maa'imoa faka'ali'ali ngoue, toutai mo e ngaahi ngāue iiki ki he ngaahi vahefonua ki Vava'u, Ha'apai, 'Eua, Ongu Niua mo Tongatapu ni foki. Na'e makatu'unga eni he ngaahi fakangatangata mo e leva'i e pa'anga 'a e fonua 'i he ngaahi fiema'u 'oku lelei ange koe'uhí ko e tu'unga fe'amokaki 'oku 'i ai 'a e 'Esitimeti. Koe'uhí ko e ngaahi makatu'unga 'i 'olunga 'oku mau tui ai 'oku totonu 'emau fokotu'u ke fakahifo 'a e Palēmia mei he lakanga Palēmia. Pea 'oku mau fai ia 'i he loto faka'apa'apa mo'oni koe'uhí ko e lelei fakalukufua 'a e fonua. 'Oku 'oatu fakataha 'a e fokotu'u ni mo e ngaahi tohi ngāue kuo 'osi fakamo'oni'i 'oku lisi atu 'i lalo ni ko e pou pou ki he fokotu'u kuo fakahoko.

Fakalahi 12 Tatau 'o e tohi 'o e kau ngoue meleni ki he'enau ta'efiemālie ki he 'Ofisa Kolonitini 'o e 'aho 2 'o Novema 2020. Fakalahi 13 Tatau 'o e tohi 'a *Minoru Nishi* ki he 'Eiki Minisitā Ngoue, Me'atokoni, Vaotātā mo e Toutai 'i he 'aho 3 'o Novema 2020 ko e kole ha tokoni ki he kau ngoue meleni. Fakalahi 14 Tatau 'o e tohi 'a e kau ngoue ki he 'Eiki Minisitā

Ngoue, Me'atokoni, Vaotātā mo e Toutai ke totongi kakato 'e he Pule'anga 'enau meleni mo e fakamolé.

Lisi 'o e ngaahi ngāue poupu 'oku fakahū fakataha pea mo e fokotu'u. Fakalahi 1 Fakamatala Patiseti 2020/2021 peesi 17. Fakalahi 2 Potungāue Mo'ui Palani Ngāue Fakalukufua mo e Patiseti 2020.2021, 2022/2023. Fakalahi 3 Miniti Fale Alea 'Aho 15 'o Sune 2020 peesi 29 ki he 30. Fakalahi Fika 4 Lao ki hono Pule'i 'o e Pa'anga e Pule'anga. Fakalahi Fika 5 Palani Ngāue 'a e Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Lalahi. Fakalahi Fika 6 Konisitūtone 'o Tonga. Fakalahi Fika 7 Tatau 'o e tohi 'a e 'Eiki Minisitā Mālōlō ki he 'Amipasitōa Siaina 'i Tonga 'i he 'aho 9 'o Novema 2017. Fakalahi 8 Tu'utu'uni Kapineti 'aho 27 'o 'Okatopa 2017. Fakalahi 9 *SAVINGRAM* 20 'o Siulai 2018. Fakalahi 10 Tohi Fehu'i Fika 8/2020. Fakalahi 11 Tali ko e Fika 36/25 ki he Tohi Fehu'i Fika 8/2020. Fakalahi 12 Tatau 'o e tohi 'o e kau ngoue meleni he'enau ta'efiemālie ki he 'Ofisa Kolonitini 'i he 'aho 20 Novema 2020. Fakalahi 13 Tatau 'o e tohi 'a *Minoru Nishi* ki he Minisitā Ngoue, Me'atokoni, Vaotātā mo e Toutai 'aho 3 'o Novema 2020 'o kole ha tokoni ki he kau ngoue meleni. Fakalahi 14 Tatau 'o e tohi 'o e kau ngoue ki he 'Eiki Minisitā Ngoue, Me'atokoni, Vaotātā mo e Toutai ke totongi kakato 'e he Pule'anga 'enau meleni mo e fakamole.

Siaosi Pohiva
Semisi Sika
Mateni Tapueluelu
Losaline Ma'asi
Sione Vuna Fā'otusia
Semisi Fakahau
Penisimani Fifita
Veivosa Taka
Dr. Saia Piukala
Mo'ale Finau

Tali e Palēmia ki he Fokotu'u ke paloti'i hano fakamālōlo'i ia

'Eiki Sea: Mālō Kalake. Tau hoko atu ai pē ki he tali 'a e 'Eiki Palēmia 'a ia 'oku hā 'i he Fakalahi E. 'I he peesi 139 ki he 149.

Kalake Tēpile:

'Ofisi 'o e Palēmia
Nuku'alofa
Tonga.

'Aho 18 Tisema 2020

Lord Fakafanua
Sea 'o e Fale Alea
Fale Alea 'o Tonga
NUKU'ALOFA

'Eiki Sea,

Tali ke fokotu'u ke fakahoko ha pālōti ke fakamālōlo'i 'a e Palēmia.

‘Oku ‘oatu ‘a e tohi ne ke fakahoko atu ‘a ‘eku tohi tali ki he fokotu’u ke fakahoko ha pālōti ke fakamālōlo’i ‘o’oku mei he lakanga ‘o e Palēmia ‘o Tonga.

‘Oku ou faka’amu ke fakama’ala’ala atu ‘i he’eku tali ‘a e ngaahi tāla’a na’e tuku mai ‘i he fokotu’u ‘a e ni’ihi ‘o e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea.

<009>

Taimi: 1600-1605

Kalake Tēpile:

...faka’apa’apa atu,
(fakamo’oni) *Hon. Rev. Dr. Pohiva Tu’i’onetoa*

Palēmia ‘o Tonga.

‘Eiki Sea: Te u ta’ofi koe hena kalake. Hou’eiki ko ‘etau taimi angamaheni ‘oku fa’a mālōlō ‘a e Fale ‘o toloi ki he ‘aho hono hoko ko e 4 ‘eni. Tongatapu 4.

Kole ke toloi e Fale ki ‘apongipongi

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu’una ‘Eiki Sea pea pehē ki he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea. Sea ‘oku ou poupuu atu pē ‘i he ‘uhinga Sea ko e, na’e fai e feme’a’aki mo e ni’ihi he’emau kau Mēmipa pea mahalo na’e kau ai mo e ‘Eiki Palēmia, ‘oku ‘i ai e ni’ihi ia kuo, tokotaha kuo me’a atu ia ki ‘api, ko hono ‘uhinga pē ko e tūkunga me’a, fua ia ngali ke toki faka’osi ‘auhu. Poupuu atu pē Sea.

Fokotu’u ke hoko atu ngāue ki he fokotu’u fakamālōlo’i Palēmia ke lava he efiafi ni

‘Eiki Minisitā Lao Le’ole’o: Fokotu’u atu, tau hoko atu mu’a ‘Eiki Sea, koe’uhi ke lau e, ‘a e tali ko ia ‘a e ‘Eiki Palēmia ke fakahoko fakataha atu mo e fehu’i ko ‘eni, ka tau hoko atu pē mu’a Sea ke lava ai leva ‘i he efiafi ni, mālō Sea.

‘Eiki Sea: Tongatapu 2.

Poupuu ki he fokotu’u ke toloi e Fale ki ‘apongipongi

Semisi Sika: Poupuu atu pē ‘oku ou vakai atu kuo, tau toki ha’u ‘apongipongi, ‘oku toe ‘a e ‘aho ‘e 5 pea toki fakakakato e tu’utuuni ‘a e Konisitūtone ki he ouau ko ‘eni.

‘Eiki Sea: Fakafofonga Nōpele Ha’apai.

Poupuu ke lau ke ‘osi tali e Palēmia ki he fokotu’u pea toki toloi Fale

Lord Tu’iha’angana: Tapu mo e Feitu’una Sea pea tapu mo e, ‘uhinga ia ‘eku lau e fokotu’u, lau leva e ki’i tali ka tau toki toloi ai ke toki fai e ngaahi feme’a’aki ‘apongipongi mei he ongo fa’ahi, kae ki’i lau mai mu’a ia ke tau kei lele, kei ma’u lelei pē ko ē ngaahi fokotu’u mo hoa lelei mo e ha’u ‘a e tali he taimi ni pē pea ke toki, ka ‘oku ou poupuu pē au ke tau toki hoko

atu ‘apongipongi, ka ko e kolé pē na’ a lau’i mai ai leva mo e tali pea tau toki, ko e fokotu’u atu pē ki he Feitu’u na, mālō.

Eiki Sea: ‘Eiki Palēmia.

Poupou Palēmia ke lau ‘ene tali ke ‘osi kae toki mālōlō e Fale

Eiki Palēmia: Tapu mo e Feitu’una Sea pea tapu mo e Hou’eiki e Fale ni, ko ‘eku ki’i tu’u hake pē ke poupou ke tau hoko atu pē mu’a, hangē ko e me’a ko ē ‘oku fai ki ai e tokanga ‘a e ‘Eiki Nōpele ko ē mei Ha’apai, mālō Sea.

Pālōti’i ‘o tali ke hoko atu ngāue e Fale

Eiki Sea: Kole atu ki he kalake ke tau pālōti. Ko ia ‘oku loto ke tau hoko atu pē ‘a e feme’a’aki koe’uhi ke tali ke lau ‘a e tali ko ē ‘a e ‘Eiki Palēmia ‘i he ‘aho ni kātaki fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai e ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā e Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā e Ngaahi Ngāue’anga Lalahi, ‘Eiki Minisitā e MEIDECC, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Minisitā Ako, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā Polisi, ‘Eiki Minisitā Ngoue, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’i’āfitu. Loto ki ai e toko hongofulu mā fā.

Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai loto ke hoko atu pē feme’a’aki ‘i he efiāfi ni, fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Ikai ke loto ki ai ‘a Siaosi Pohiva, Semisi Kioa Lafu Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma’asi, Semisi Tauelangi Fakahau, Penisimani ‘Epenisa Fifita, Mo’ale Finau, Veivosa Taka, Saia Ma’u Piukala. ‘Ikai ke loto ki ai e toko 9.

Eiki Sea: Hou’eiki ‘oku tu’utu’uni e Fale ke hoko atu pē feme’a’aki, te u kole atu pē ki he kalake ke faka’osi mai hono lau e tali e ‘Eiki Palēmia kimu’a pea tau ki’i *break*. Hoko atu kalake.

Hoko atu lau tali Palēmia ki he ngaahi makatu’unga ki ha pālōti ke fakamālōlō’i ia

Kalake Tēpile: Peesi 140, tali ki he ngaahi makatu’unga ‘o e fokotu’u ke fakahoko ha pālōti fakamālōlō’i ‘a e Palēmia.

Ko e ngaahi tali ‘eni ‘a e ‘Eiki Palēmia ki hono tukuaki’i ki he ngaahi makatu’unga ‘e 7 kuo tuku mai ke fakahoko’aki ha fakahā loto ke fakamālōlō’i ‘a *Hon. Rev. Dr. Pohiva Tu’i’onetoa*, mei he lakanga ko e Palēmia ‘o Tonga.

‘Uluakí, ‘ikai ‘asi ‘i he palani fakata’u ‘a e Potungāue Mo’ui ha lau pau ki he mahaki faka’auha ko e KOVITI-19 pē ko e Kolona Vailasi. Ko e palani ngāue fakalukufua ‘a e Potungāue Mo’ui 2020/2023, ko e palani fakalukufua kuo fatu ke ne tataki ‘a e ngāue fakalukufua ‘a e potungāue ‘a ia ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi ‘asenita fakalukufua ‘e 12, ki he fakalalakaka ‘a e mo’ui. Ko e mahaki pipihi, ko e ‘asenita fakalukufua ia ‘e taha, ‘a ia ‘oku ne tokangaekina ‘a e mahaki pipihi kotoa pē, ‘o kau ki ai ‘a e KOVITI-19, pē ko ha mahaki pipihi pe, fakalahi 1.

Ua, na'e kamata 'a e ngāue 'a e Komiti Fakafonua ki hono tokangaekina e KOVITI-19, 'i he 'aho 3 'o Fepueli 2020.

Tolu, na'e kamata ngāue fakataha 'a e Komiti Fakafonua ki hono tokangaekina e KOVITI-19 mo e Komiti Fakafonua ki he Pule'i 'o e Me'a Fakafokifā 'i he 'aho 18 'o Fepueli 2020. Na'e lele hokohoko pē 'a e ngaahi fakataha fakauike pea toe lahi ange mei Fepueli ...

<005>

Taimi: 1605-1610

Kalake Tēpile: ... 'o a'u mai pē ki he taimi ni ke fatu e ngaahi palani ngāue mo fakahoko e ngaahi tu'utu'uni fakatatau ki he Lao ki he Mo'ui ai e kakai 2008.

4. 'I he 'aho 12 'o Ma'asi 2020 fakatatau ki he kupu 164 mo e 165 'o e Lao ki he Mo'ui 'a e Kakai 2008. Na'e fakahā ai 'a e tu'utu'uni 'a e 'Eiki Minisitā Mo'ui 'i hono fakakaukau'i 'o e mafola 'o e mahaki ko e *novel coronavirus COVID-19* 'i māmani mo e ngaahi fonua kaungā'api 'o Tonga 'oku 'i ai 'a e tu'unga fakatu'utāmaki ki he mo'ui pea 'e fiema'u ke ngāue'aki 'a e ngaahi mafai taimi fakatu'utāmaki 'i he ngaahi kupu 181 ki he 198 'i he Lao ki he mo'ui 'a e kakai 2008 ke teuteu ta'ofi mo fakasi'isi'i 'a e ngaahi uesia fakatu'utāmaki lahi ki he mo'ui 'a e tangata 'i he ngaahi feitu'u 'uta mo e potu tahi 'o e Pule'anga 'o Tonga.

5. Na'e fakahā ai 'i he 'aho tatau pē 12 'o Ma'asi 2020 'e he 'Eiki Minisitā Mo'ui 'a e tu'utu'uni ki he tu'unga fakatu'utāmaki ki he mo'ui ko eni ke ngāue'aki ki he kotoa 'o e ngaahi feitu'u 'i 'uta mo e potu tahi 'o e Pule'anga 'o Tonga 'o kamata ngāue'aki 'a e 'aho 12 'o Ma'asi 2020 ki he 'aho 12 'o Sune 2020 tukukehe ka toe fakalōloa 'i he kupu 167 pē kaniseli 'o fakatatau ki he kupu 169 'o e Lao ki he Mo'ui 'a e Kakai 2008.

6. 'I he 'aho tatau pē 12 'o Ma'asi 2020 na'e toe fakahā ai 'e he 'Eiki Minisitā Mo'ui 'o ha mahaki fanongonongo fakatu'utāmaki 'o fakatatau ki he kupu 171 mo e kupu 172 'o e Lao ki he Mo'ui 'a e Kakai 2008 'i he hili 'a hono fakakaukau'i 'o e ngaahi tafa'aki ko eni.

I. Fakahā 'o e *novel coronavirus COVID-19* 'e he Kautaha Mo'ui 'a māmani *WHO* 'i he 'aho 30 'o Sanuali 2020 ko ha tu'unga fakatu'utāmaki ki he mo'ui 'oku tokangaekina fakavaha'apule'anga 'o fakatatau ki he ngaahi tu'utu'uni fakavaha'apule'anga ki he mo'ui 2005.

II. 'I he 'aho 11 'o Ma'asi 2020 koe'uhí ko e ngaahi tu'unga fakamavahē 'o e mafola mo e fakatu'utāmaki 'o e KOVITI-19 ki he ngaahi fonua 'o māmani kuo fakahā he *WHO* ko e COVID-19 ko e mahaki mafola fakamāmani lahi

III. Ko nautolu kuo fakapapau'i nau ma'u 'a e KOVITI-19 'i hotau ngaahi fonua kaungā'api mo e

IV. Ngaahi faingamālie lahi ke mafola fakamāmani lahi 'a e KOVITI-19.

7. 'I he 'aho 27 'o Ma'asi 2020 na'e tali 'e he Kapineti he tu'utu'uni 'o e 'aho 27 'o Ma'asi 2020 fika 316 ha sino'i pa'anga tokoni fe'unga mo e pa'anga 'e 60 miliona ke fakaivia'aki 'a e Potungāue Mo'ui pea tokonia e ngaahi sekitoa pisinisi kuo uesia he KOVITI-19.

Fakahā 2.

Ko e 'uluaki palani ngāue eni 'a e Pule'anga ki he KOVITI-19 na'e fatu 'e he ongo komiti fakafonua ki hono tokangaekina 'a e KOVITI-19 mo e fakafonua ki hono pule'i 'o e me'a fakafokifā ki he tu'unga mateuteu 'a e potungāue 'a e mo'ui ke tokangaekina 'a e vailasi kae

‘uma’ā ‘a hono tokonia ‘o e sekitoa pisinisi ngaahi sekitoa kehe ‘a ia ‘oku uesia he KOVITI-19 koe’uhí ko e tāpuni ‘a e ngaahi kau’āfonua.

8. Ko e pa’anga ‘e 20 miliona ‘i he ngaahi sino’i pa’anga tokoni ko eni na’e vahe’i ki hono teuteu’i ‘o e ngaahi naunau mo e ngaahi me’angāue malu’i fakatokolahi mo fakataukei ‘a e kau ngāue fakatau ‘a e mīsini fo’ou ki hono sivi ‘o e KOVITI-19 fakalelei’i mo fakalahi ‘a e ngaahi me’angāue ki hono sivi ‘o e KOVITI-19, langa mo fakalelei’i ‘o e ngaahi nofo’anga ke tauhi ‘a kinautolu te nau ma’u ‘a e mahaki kae pehē ki he nofo kolonitini kae ‘uma’ā ‘a e fakahoko ‘o e ngaahi polokalama ke fakataukei mo fakaiuia ‘a e kakai fekau’aki mo e mahaki.

9. ‘Oku mahu’inga ke fakatokanga’i ‘a e mahino ki he Pule’anga ko e mahaki faka’auha ko eni ‘e ‘ikai vave ‘ene molia atu mei he māmani. Ko ia ai na’e fakakau ‘a e KOVITI-19 ‘i he *budget* ‘a e Potungāue Mo’ui ki he ta’u fakapa’anga 2020/2021. ‘A ia na’e tali he Fale Alea ‘o Tonga ‘i he 2020.

10. ‘I Siulai 2020 na’e tali ai he Kapineti ‘i he tu’utu’uni fika 864 (Fakahā 3) ‘a e palani ngāue hono 2 ‘a e Pule’anga ki he KOVITI-19 ‘a ia ko e palani lōloa ‘a e Potungāue Mo’ui ki he KOVITI-19. Ko e palani ko eni ko e palani fakafonua ‘a Tonga ki hono tau’i ‘a e mateuteu ki he KOVITI-19 ‘i he tokoni fakapa’anga mei he ngaahi kupu tokoni.

11. ‘Oku hā ‘i he palani ko eni ‘a e ngaahi pou tuliki ‘e 9 ke fakamālohi’i ‘a hono tau’i ha mahaki faka’auha fakamāmani lahi ‘o tataki ‘e he ngaahi taukei ‘oku tuku mai mei he *WHO* ‘oku kau ki heni ‘a e

I. Pule’i lelei hono ngaahi lao mo e tu’utu’uni...

<007>

Taimi: 1610-1615

Kalake Tēpile : ...ngāue. ...ii) fakamatala totonu mo kakato ki he Tonga kotoa pē mo e ngaahi *community* ke nau 'ilo 'a e ngaahi ngāue mo e ngaahi tō'onga mo'ui te nau hao ai mei he nunu'a 'o e KOVITI-19.

3. Timi ke nau fekumi he vave tahá ki ha taha 'oku mahalo'i 'oku puke he KOVITI-19 ke fakamavahe'i na'a toe puke ha taha kehe.

..iv) Kau'āfonua ke malu.

..v) fale sivi fakasaienisi ke sivi ai 'a e KOVITI-19.

..vi) Ngaahi naunau malu'i ki he kau ngāue mo e kakai e fonuá.

..vii) Founga ke malu mo lelei ke tauhi ai ha taha 'oku puke.

..viii) Fakalele 'o e ngāué mo e ngaahi tokoní.

..ix) Ko e founga ke kei hokohoko lelei 'a e ngāue angamaheni 'a e Potungāué, ki hono tauhi e kakai e fonuá mei he ngaahi mahaki angamaheni hangē ko e mahaki 'oku 'ikai pipihí mo e ngaahi fatongia makehe 'a ia 'oku kei lahi ange ai 'a e puké mo e maté 'i ha toe mahaki kehe.

12. Ko e taha 'o e ngaahi fatongia mahu'inga 'o e Pule'anga lolotonga 'etau fe'ao mo e KOVITI-19, ko hono fakafoki mai hotau kakaí, pea neongo ko e pole faingata'a, ka 'oku fakahoko 'e he Komití ki hono fakafoki mai 'o hotau kakaí honau lelei tahá, ke fakapapau'i ko e tokotaha kotoa 'oku foki mai, kuo pau ke sivi kinautolu 'oku 'ikai ke nau ma'u 'a e KOVITI-19, pea toki ngofua ke nau toki foki mai 'o kolonitini 'i Tongá ni he 'aho kakato 'e 14, pea toki faka'atā 'i he 'osi

hano toe sivi 'o mahino 'oku nau kei hao mei he vailasí pea nau foki ki 'api 'o kolonitini 'aho 'e 7. 'Oku 'a'ahi mo vakai'i pē 'e he Potungāue Mo'uí kiate kinautolu lolotonga e 'aho 'e 7.

13. Ko e faingatā'ia fakamōlale fakasōsiale, fakamo'ui mo e faingatā'ia he'ikai ma'u ha mo'ui 'i he ngaahi fonua kehekehe 'i tu'apule'anga. 'a hotau kakaí na'a nau tukuvakā. Ko e fatongia ia 'o e Pule'angá ke fakafoki mai hotau kakaí ki hotau fonua ko Tongá, pea ko e kaveinga mafatukituki 'aupito eni, pea 'oku fakahoko 'e he Pule'angá 'a e lelei tahá mo e fakapotopoto tahá 'i he fatongia mahu'inga ko iá.

14. 'Oku kei malu 'a Tonga mei he vailasí neongo kuo ma'u 'a e mahakí 'i Ha'amoá, Fisi, Vanuatu, 'Otu Solomone, pea ko e ola ia 'o e fatu palani ngāue 'a e Pule'angá mo e falala kakato ki he 'Otua Mafimafi 'o fakafou 'i he lotu mo e 'aukai ke malu'i e fonua 'o Tupou.

15. Na'e tokoni fakapa'anga mo fakanaunau malu'i fakafaito'o 'a e Pule'anga Nu'usila, 'Aositelēlia, Siapani, Siaina, Kautaha Mo'ui 'a Māmani, Pangike Fakalakalaka 'a 'Esia, Pangikē 'a Māmani, Pule'anga Fakatahataha 'a 'Iulopé, 'Initia, Kautaha Fakatahataha 'a Māmani, Pule'anga Fakatahataha 'o 'Alepea, Siasi 'o Sīsū Kalaisi mo e Kau Mā'oni'oni 'o e Ngaahi 'Aho Kimui ni, mo e ngaahi fonua kehekehe ki hono fakapa'anga 'a e ngāue faingata'a mo mafatukituki 'oku fakahokó, ki hono malu'i e fonuá mei he vailasi.

16. Ko e toko 1,251 eni kuo fakafoki mai ki Tongá ni talu mei he 'aho 13 'o Siulai 2020 ke nau hao mei he vailasí, pea ke nau foki mai 'o mo'ui lelei mei he nofo tailiili 'i he ngaahi fonua 'i tu'apule'angá. Pea ko e fakamole ki hono fakafoki mai mo hono kolonitini 'o e toko 1 he 'aho 'e 14, kau ki ai e malu'i kinautolú, totongi e kau ngāue 'a e Potungāue Mo'uí, Polisi, Sotia, mo e Tāmata Afí, fafanga mo e vai inu, mohenga mo e fakamole kehekehe, 'oku fakafuofua ki he pa'anga 'e 5,300 ki he tokotaha ki he 'aho 'e 14, pē ko e pa'anga 'e 378 ki he 'aho ki he tokotaha. 'A ia ko e fakamole fakakātoa ki he toko 1,251 kuo 'osi fakafoki maí kuo 'oku fakafuofua ki he pa'anga 'e 6 miliona 6 kilu 3 mano 300 ko e fatongia ia 'o e Pule'angá ki hono kakaí.

17. Ko kinautolu ne fakafoki mai pea na'e tokoni 'a e Pule'anga ki he ngaahi palopalema fakapa'anga ne nau fehangahangai mo iá kau ai 'a e 'ikai ma'u ha sēniti ke totongi 'aki 'a e sivi KOVITI-19 kolonitini 'i Lonitoni, Nu'usila mo 'Aositelelia, ngaahi mo'ua fakafalemahaki fakafaito'o, ngaahi totongi visa, totongi 'o e vakapuna makehe 'o e kau folau vakapuna 'a Fisi, 'a ia ne fakafoki mai hotau kakaí mei Solomone, Vanuatu, Kilipati, Fisi, Nu'usila, 'Aositelelia, Tahiti, 'Iulope Siaina, Lonitoni, Siapani mo 'Afilika.

17(a). Ko e palani ngāue 'a e Pule'angá ki hono fakafepaki'i 'o e KOVITI-19 'oku fakafou 'i he Potungāue Mo'uí. 'Oku maau mo mā'opo'opo 'a e palani ko ení...

<008>

Taimi: 1615-1620

Kalake Tēpile: Pea 'oku 'oatu e fakaikiiki 'i he peesi faka'ilekitulōnika 'a e Potungāue Mo'ui ko e www.health.gov.to

Tali Palēmia kī he nō pa'anga 39 ki he Patiseti 2020/21

ii) Na'e 'ikai fakafou 'i he Pule'anga 'ene kole nō pa'anga 'e 39 miliona ke fakalavalava 'aki 'a e Patiseti 2020/2021 'i he founa totonu fakatatau ki he Lao ki hono Pule'i 'a e Pa'anga 'a e Pule'anga Kupu 25.

'Oku fakalao 'a e founa na'e fakakau ai 'a e palani ki he nō pa'anga 'e 39 miliona 'i he Patiseti 2020/2021 'o fakatatau ki he Konga 3 Kupu 7 ki he 9 mo e konga nima kupu 25 Kupu si'i (1) 'o e Lao ki hono Pule'i 'a e Pa'anga 'a e Pule'anga 2002. Na'e 'osi fakamatala'i mahino pē eni 'i Fale Alea 'i he'ene hā 'i he Miniti Fika 11 'o e 'Aho 3 Sune 2020 mo hono fakapaasi 'i he Lao ke Fakahū atu 'a e Pa'anga 2020/2021 ki he Ngaahi Ngāue 'a e Pule'anga 2020 'a ia na'e 'osi fakamo'oni huafa ki ai 'a 'Ene 'Afio 'i he 'aho 25 'o Sune 2020.

19) 'I he tu'unga fakapa'anga lolotonga 'e 'ikai ke toe fiema'u ke tuku atu 'a e ponite pa'anga 'e 20 miliona na'e fakaangaanga ki ai pea ko e nō. 'Oku fakafuofua ia ki he pa'anga 'e 19 miliona mei he kautaha pa'anga fakavaha'apule'anga, ko e alea nō ko eni kuo 'ikai ke toe hoko atu 'a e ngāue ki ai he kuo ola lelei e fengāue'aki mo e Pangikē 'a Māmani 'o ma'u mai 'a e tokoni ki he patiseti 'o fe'unga mo e pa'anga 'Amelika 30.6 miliona. Ko hono liliu pa'anga Tonga 'o e tokoni ko eni 'oku fe'unga mo e pa'anga Tonga 60 miliona tupu ke fakafeau 'aki 'a e fe'amokaki 'i he patiseti lolotonga 'a e Pule'anga.

Tukuaki'i hono tolu 'ikai taau 'a e polokalama tanu hala.

20) Ko e polokalama tanu hala ko e taha ia 'a e polokalama 'i he ngaahi ngāue ki he fakalakalaka 'o e ngaahi langa lalahi. 'A ia ko e taha 'o e ngaahi palani ngāue mahu'inga 'a e Pule'anga. 'I he'ene pehē 'oku 'osi vahe'i ai 'a e pa'anga 'e 15 miliona ki he polokalama tanu hala 'a e Pule'anga 'i he Patiseti 2020/2021. Ko hono fakaikiiki eni,

- i) Ko e pa'anga 'e 5 miliona ki hono monomono iiki angamaheni mo taimi lōloa 'o e ngaahi halapule'anga 'a ia 'oku malumalu e ngāue ni 'i he Va'a ki he Fefononga'aki 'i he halapule'anga, peesi 294 polokalama patiseti 'a e Pule'anga Tonga 'oku ngata ki he 'aho 30 'o Sune 2021.
- ii) Ko e pa'anga 'e 8 miliona na'e tokangekina 'a hono fakahoko 'o e polokalama tanu hala 'a e Pule'anga 'a ia 'oku malumalu e ngāue ni 'i he Va'a ki he Ngaahi Ngāue Fakasivile, peesi 297 polokalama patiseti 'a e Pule'anga Tonga 'a ia 'oku ngata ki he 'aho 30 'o Sune 2021.
- iii) Ko e pa'anga 'e 2 miliona ko e ngaahi fakamole felāve'i mo e vāhenga 'o e kau ngāue, Vāhenga Ngāue Tu'ataimi, Totongi e kau ngāue lau 'aho, Kau ngāue aleapau, fakataha mo e ngaahi fakamole kehe ki hono fakalele 'o e ngāue tanu hala hangē ko hono totongi feleti, *hire* 'o e ngaahi mīsini mo e ngaahi fakamole kehe.

Konga 21, 'oku lolotonga 'i ai 'a e polōseki ngaahi halapule'anga 'oku tokanga'i 'e he Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Lalahi 'a e Pule'anga ki he halapule'anga lalahi 'a Tongatapu, Vava'u mo 'Eua. 'A ia na'e kamata mei he 'aho 29 'o Novema 2018 pea 'oku lolotonga fakahoko 'o a'u ki he 'aho 31 'o Tisema 2024.

22) 'Oku fe'unga ia mo e kilomita 'e 43.5 'o e ngaahi halapule'anga 'e ngaahi 'a ia 'oku fe'unga mo e pa'anga 'Amelika 'e 11 miliona pea 'oku fakapa'anga ia mei he polokalama hono 18 'a e Pangikē 'a Māmani ki Tonga.

23) 'Oku 'amanaki ke hoko atu 'a e polōseki ngaahi halapule'anga ko eni 'i he polokalama hono 19 'a e Pangikē 'a Māmani pea 'e kamata ia mei he ta'u 2021 'o a'u ki he 2026. 'E fe'unga

mo e kilomita 'e 65 'o e ngaahi halapule'anga 'e fakahoko 'a ia 'oku fe'unga ia mo e pa'anga 'Amelika 'e 19 miliona ke fakahoko 'aki 'a e ngāue ko eni.

Tukuaki'i Fika 4, 'Ikai taau 'a e vahevahe monū'ia mei he Pule'anga. Tokoni fakapa'anga 'a e Pule'anga ki he kautaha vaka 'a e Vāhenga Fonua 'o 'Eua 'o 'ikai ke lave 'a e ngaahi kautaha vaka kehe 'oku folau ki 'Eua.

24) 'Oku tokangaekina 'e he Pule'anga 'a e langa fakalalakaka 'a e ngaahi 'otu motu kotoa. 'A ia ne 'osi fakahoko mai pē he ngaahi vahevahe monū'ia ko eni ki he ngaahi vaka 'o e Ongō Niua mo Ha'apai pea pehē foki ki he fefolau'aki vakapuna ki he Ongō Niua.

<009>

Taimi: 1620-1625

Kalake Tēpile: ... 25. 'I he patiseti 2020/2021 'oku 'i ai 'a e tokoni fakapa'anga ki he vaka tahi 'a e ongo Niua, 'oku fe'unga mo e pa'anga 'e 4 kilu, pea mo Ha'apai fe'unga mo e pa'anga 'e 3 kilu 6 mano, ko e tokoni ko 'eni na'e talu hono fakahoko mai 'i he ngaahi ta'u kuohilí, pea ko e tokoni ki he vaka 'Eua na'e toki kamata pē 'i he ta'u fakapa'anga lolotonga, 2020/2021 'a ia na'e fakafou 'i he sino ngāue 'a ia ko e Kosilio Kautaha Vaka 'o 'Eua. Ko e kongā pē eni 'o e ngaahi tokoni 'a e Pule'anga ki he ngaahi 'otu motu ki hono langa fakalalakaka 'o e tafa'aki fefononga'aki.

Tali Pule'anga fekau'aki mo e pehē nau ta'efietokonia *Real Tonga*

Ua. 'Ikai tokoni 'a e Pule'anga ki he Kautaha Real Tonga kae fokotu'u kautaha vaka fo'ou.

Tali. Uofulu mā ono. Na'e fengāue'aki mo tokoni'i 'e he Pule'anga 'a e Kautaha *Real Tonga* 'i he ngaahi tafa'aki kehekehe 'o kau ai 'a e tokoni monū'ia totongi malu'i fakamole ki he ngaahi naunau 'o e vakapuna mo e tokoni fakapa'anga koe'uhi ko e uesia KOVITI-19.

Uofulu mā fitu. Na'e a'u ki ha tūkunga na'e fakatokanga'i 'e he Pule'angá 'oku 'ikai ke kei malava 'e he *Real Tonga* ke fakakakato hono fatongia 'o fakatatau ki he aleapau ngāue 'o kau ki heni mo e mo'ua 'o e *Real Tonga* ki he Pule'anga 'o fe'unga mo e pa'anga 'e 5.7 miliona, na'e te'eki ke totongi 'o a'u mai ki he 'aho ni.

Uofulu mā valu. Na'e toe mahino ki he Pule'anga ko e mo'ua 'o e *Real Tonga* ki he ngaahi kautaha kehekehe pē 'i Tonga ni mo tu'apule'anga 'oku fu'u lahi 'aupito 'o tātānaki ia 'o mahino he 'ikai ke toe lava 'e he *Real Tonga* 'o totongi hono ngaahi mo'ua lau miliona, pea kapau 'e malu'i 'e he Pule'anga 'a e kole nō fo'ou 'a e *Real Tonga* 'oku osi mahino kuo pau ke totongi 'e he Pule'angá 'a e ngaahi mo'ua ko 'eni. Kapau 'e fiema'u 'a e fakaikiiki 'oku malava ke 'oatu ia mo hono ngaahi fakamo'oni.

Uofulu mā hiva. Na'e hanga ai 'e he *Real Tonga* 'o tuku ki tu'a 'ene kau 'ofisa ngāue ma'olunga 'e toko 4, 'Uluaki Taumālolo, ongo pailate 'e toko 2, Fa'asolo pea mo Folaumoetu'i taki ngāue ki he malu 'a e me'angāue, Clive Fua pea fakangata mo 'enau aleapau ngāue 'i he 'aho 3 'o Ma'asi, 2020. Ko e kau 'ofisa ko 'eni na'e fakahū kinautolu 'e he Pule'angá 'i he uike 'uluaki 'o 'Epeleli 2020 ke nau ngāue ki he Kautaha Vakapuna Lulutai.

Tolungofulu. Na'e toe feinga a 'e Pule'angá ke tokoni ki he *Real Tonga*, ka na'e 'ikai ke 'omai 'e he *Real Tonga* 'a e lahi e ngaahi mo'ua 'oku kei mo'ua ai 'o hangē ko ia 'oku hā 'i 'olunga, pea 'ikai ke 'asi 'i he'ene fakamatala pa'anga fakata'u 'a hono mo'ua totonu ki tu'a.

Tolungofulu mā taha. Ko ia ai na'e tu'utu'uni 'e he Pule'anga ke fokotu'u leva 'a e Kautaha Fefolau'aki Vakapuna fo'ou 'a e Pule'anga, 'o fakataumu'a ke fakahoko e fepuna'aki fakalotofonua, ko e taumu'a ke kamata'i 'a e kautaha ni pea toki tuku atu ke fakalele 'e ha pisinisi taautaha 'i ha mahino 'a e tu'unga fakapa'anga 'o e Kautaha Vakapuna Lulutai.

Tolungofulu mā ua. 'Oku mahino eni 'i he 'osi e māhina 'e tolu 'a e fakahoko fatongia 'a e Kautaha Vakapuna Lulutai, 'oku 'i ai e faka'ilonga lelei 'e fiemālie e kakai 'i he fefononga'aki fakalotofonua.

Tali Pule'anga ki he tukuaki'i lahi fakamole he polokalama 'aukai

Ono, Konga 6 e tukuaki'i. Fu'u lahi 'a e fakamole 'i he folau he ngaahi 'otu motu 'i he polokalama 'aukai.

Tali. Tolungofulu mā fitu. Na'e fakahoko 'e he Pule'angá 'a 'ene polokalama 'a'ahi ki he ngaahi 'otu motu 'o 'Eua, Ha'apai mo Vava'u 'o fakataumu'a ki he ngaahi ngāue makehe hangē ko e huufi 'o e ngaahi 'ofisi fakapule'anga, holo Malau 'i 'Eua, 'a'ahi ki he ngoue mo e fua 'o e fonua, ngaahi 'a'ahi ki he ngāue langa fakalakalaka mo e vakai ki he ngaahi langa na'e maumau'i 'e he ngaahi saikolone kimu'a, kau ai e fanga ki'i uafu mo e tau'anga vaka 'o e ngaahi tukui motu.

Tolungofulu mā valu. Ko e fengāue'aki mo e Poate Vai ki he vai 'a 'Eua, Potungāue Toutai, ko e lingi'anga veve, ko e ngaahi poloseki 'a e Pangikē 'a Māmani, mo e Pangikē Fakalakalaka 'a 'Eua ki he langa faleako mo e ngaahi falemahaki mo e tu'unga 'oku 'i ai mo e faka'amu ke fakalelei'i 'o e falemahaki 'o 'Eua mo Pilinisi Ngū 'i Vava'u. Ko e uafu 'o Nomuka mo 'Uiha 'i Ha'apai, 'Otea, Ovaka, Falevai mo Ofu 'i Vava'u mo e ngaahi poloseki lalahi 'a e ngoue, toutai mo e *MEIDECC*.

Tolungofulu mā hiva. Na'e kau heni 'a e 'a'ahi mahu'inga ki he ngaahi kiliniki mo hono vakai'i 'a e tu'unga 'oku tokangaekina 'a e mo'ui 'a e kakai mei he ngaahi falemahaki mo e kiliniki 'a e Potungāue Mo'ui. Ko e polokalama 'aukai ko e taha pē ia 'o e polokalama ne fakahoko lolotonga 'o e 'a'ahi ko 'eni.

Fāngofulu. Ko e pa'anga folau ne totongi ki he ngaahi hoa 'o e kau ...

<005>

Taimi: 1625-1630

Kalake Tēpile: ...Minisitā ko e pa'anga folau tatau pē 'oku totongi ki ha taha 'oku folau ki he 'otu motu 'i ha folau 'oku fakapa'anga he Pule'anga 'o fakatatau pē ki he tu'utu'uni ngāue fakapa'anga. Ne 'ikai ha toe pa'anga makehe ne totongi ki he hoa 'o e kau Minisitā.

41. 'Oku kau foki e ngaahi fakamole ko eni ke toe tokonia mo fakaivia e ngaahi sekitoa taautaha, ngaahi falekoloa, ngaahi vakatahi, kautaha vakapuna Lulutai, kau ngāue fakapule'anga 'i he 'otu motu kau ai e fanga ki'i pisinisi takimamata meimei mate, fefolau'aki mo e ngaahi pisinisi me'atokoni.

Tali Pule'anga ki he tukuaki'i ne uesia lahi fua ngoue he ta'ofi uta meleni ki Nu'usila

Konga 7 e tukuaki'i: 'Oku uesia lahi e fua 'o e ngoue tautautefito ki he ta'ofi e uta meleni ki Nu'usila.

Tali Konga 42: Fakatatau ki ha lipooti na'e ma'u mai mei Nu'usila mei he'enau potungāue ki he Ngaahi Ngāue Lalahi 'i he 'aho 14 'o 'Okatopa 2020. Na'e ma'u ha ngaahi 'unufe mo'ui 'e tolu mo ha ngaahi fua'i lango lahi hake he 10 kuo 'osi mate 'o e kalasi lango hūhūkia 'i ha fo'i meleni mei ha uta meleni na'e 'ave mei Tonga ni ki Nu'usila 'o fakahoko hano sivi 'i he 'aho 13 'o 'Okatopa 2020 pea 'i he tu'unga ko ia koe'uhí ko e maumau ai 'a e alepau 'a Tonga ni mo Nu'usila ki hono uta atu 'a e fua'i'akau 'e tāpuni fakataimi leva ai 'a hono toe uta ai 'o e meleni ki Nu'usila kae 'oleva ke fakahoko ha ngāue ke fakatotolo'i mo fakalelei'i 'a e fakahoko fatongia 'a e ngāue ko ia kae toki faka'atā ke toe uta atu 'a e meleni ki Nu'usila.

43. Na'e fokotu'u leva 'a e Komiti 'Atita Fakatahataha 'o taki ai 'a e mataotao mei he Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Lalahi 'a Nu'usila 'o fakafatongia'aki 'a hono

1. Fakatotolo'i atu e 'uhinga lahi e tōnounou na'e tuku'aki 'oku makatu'unga ai 'a e hoko 'a e palopalema ko eni ke mama'o 'a e fua mo e 'unufe mo e lango hūhūkia 'i he uta meleni na'e uta atu 'o tupu ai 'a hono ta'ofi fakataimi 'o e uta meleni mei Tonga ni.

Konga 2: Fakahoko ha ngaahi ngāue ke fakalelei'i'aki 'a e founa ngāue lolotonga ke toe fakafiemālie mo fakafiemālie mo fiemālie ai 'a e Pule'anga Nu'usila ke nau toe tali ke uta ange 'a e meleni ki he ngaahi maketi lolotonga 'a Nu'usila.

44. Hili 'a e ngaahi fakataha mo e ngaahi fe'a'ahi'aki 'api ko eni na'e pau ai mo mahino ki he komiti ke toe fakalelei'i mo tohi mahino ange hono fa'u 'o e tohi fokotu'utu'u ngāue ki he tō meleni 'o kamata pē mei hono teuteu 'o e kelekele 'o lele ai ki hono faka'aho mo uta atu he vaka ki Nu'usila. Na'e fakahoko foki ia mo fai ai 'a e toe felotoi ki he faka'auha mo e ngaahi 'akau pea pehē foki ki he ngaahi ngoue 'oku mo'ui mo nofo ai 'a e lango hūhūkia 'oku ofi ki he ngaahi ngoue'anga meleni 'i he taimi 'oku tō ai 'a e meleni pea ke 'a'ahi mo sivi ia 'e he kau ngāue 'a e Potungāue Ngoue ke fakapapau'i mo 'i ai hono pepa pea toki fai 'a e tō meleni ki he hao mo e malu 'o e ngoue'anga meleni mei he lango hūhūkia 'i ha'ane uesia.

Ko e tohi leva ko eni 'oku ne fakamahino lelei mai ai 'a e ngaahi fatongia tefito 'o e Potungāue Ngoue, ngaahi kautaha uta meleni pea pehē foki ki he kau ngoue ke faipau pea mo muimui ki ai 'a e kau tō meleni mo e potungāue pea pehē foki ki he ngaahi kautaha uta meleni takitaha kae malava ke lele lelei ai 'a e uta meleni 'i he kaha'u.

45. 'I he lolotonga ni ne faka'atā 'i he Pule'anga ko eni ha pa'anga 'e meimei 2 kilu tupu ke toe langa mo toe fakalelei'aki ha palepale malu'i 'i mu'a 'i he fale faka'ahu ke hū ki ai 'a e loli mo e koniteina meleni 'e ua kotoa pē pea fetuku mei ai 'o faka'ahu pea faka'osi'aki 'a hono fetuku mei he faka'ahu 'o fa'o hangatonu pē ki he koniteina ke 'oua na'a toe 'i ai ha faingamālie 'o e meleni ke 'asi kitu'a telia na'a toe uesia ia 'e ha lango.

46. Ko e kongia ia 'o e ngaahi teuteu mo e ngāue ki he malu'i 'o e meleni 'i he kaha'u 'e lava pē foki eni ke faka'aonga'i ai foki 'ki ha toe fa'ahinga fo'i'akau makehe 'oku feinga ke malu'i mei he 'inisēkite mo e lango hūhūkia.

47. Hili 'a e ngaahi ngāue ko eni na'e fakahoko 'a e fakataha 'i he 'aho 2 'o Tisema 2020 mo e 'ofisa pule tekunikale 'o Nu'usila taki 'o e Komiti 'Atita fakatahataha mo e toenga 'o e komiti pehē ki he kautaha uta meleni mei Tonga ni kau ngoue meleni pea kau mai ...

<007>

Taimi: 1630-1635

Kalake Tēpile : ... ki ai foki 'a e Talafekau Lahi 'a Nu'usila ki Tonga, *HE Tiffany Babington* . Hono Tokoni *Peter Lund* 'o fakahā faka'ofisiale mai ai 'e *Peter Lund* 'a hono tali 'a e ngofua fakataimi 'e Nu'usila ke uta ange 'a e meleni mei Tongá ni, 'aki ha fo'i uta ange 'e 10 ko hano 'ahi'ahi'i pea 'e toki makatu'unga mei ai 'a hono toki 'omai ai ha fakangofua pau *permanent approval* ki he hoko atu.

48. Ko e taha leva eni ha ongoongo fakafiefia 'i he malava ke tali mai pē 'e Nu'usila 'a e ngaahi feinga ko eni 'a Tongá ni, 'i ha ki'i taimi nounou fakafuofua ki ha uike nai pē 'e 7 pē 8 'a e fengāue'aki ko eni, 'o fakafehoanaki ia ki ha ngaahi ta'u lahi 'i he'enau fengāue'aki ko ia mo 'Aositelēlia 'i he kuohili. Na'e teu leva 'a e ngaahi kautahá mo e kau ngoue meleni ke teu 'a e vaka hono hokó ke 'oatu 'a e ngaahi uta meleni.

49. Neongo 'a e fiefia ko ia hono tali mai 'e Nu'usila 'a e ngofua fakataimi ki hono uta ange 'a e meleni mo e tali vave fakafiemālie mai ko eni ki he faingata'a lahi 'oku lolotonga tofanga ai 'a e fonuá, ka na'e kei lahi 'a e hamumú 'o makatu'unga mei ai 'a e tōnounou 'a e ngaahi tafa'aki lalahi 'e 3. Potungāue Ngoue, Ngaahi kautaha uta 'o e meleni, pea pehē foki ki he kau ngoue meleni 'Oku makatu'unga eni mei he palopalema he fetu'utakí.

Faka'apa'apa atu

.....
Rev. Dr. Pohiva Tu'ionetoa
Palēmia 'o Tonga.

Mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Sea : Fakamālō atu ki he Kalake Tēpilé. Ko e fokotu'ú ena Hou'eiki pea mo e tali mei he 'Eiki Palēmia kuo 'osi lau kakato atu. Kapau 'oku ongosia 'a e Hou'eiki 'e malava pē ke tau ki'i mālōlō *break* miniti 'e 15 pea mou toki me'a mai 'o hoko atu ho'omou feme'a'akí. Me'a mai 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia : Kole atu 'a e motu'á ni ia ke tau pāloti. Kapau te tau ki'i *break* miniti 'e 15 pea tau toki foki mai 'o hoko atu e feme'a'akí ke tau lava ai pē Sea 'i he efiafi ni, ka tau hoko atu ki ha'atau ngāue 'e taha. Mālō Sea.

'Eiki Sea : Kole atu ke tau ki'i mālōlō ai.

(Na'e *break* heni 'a e Fale)

<008>

Taimi: 1650-1655

Sātini Le'o: Me'a mai 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea.

(Pea na'e me'a hake leva 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, Lord Fakafanua ki hono me'a'anga)

'Eiki Sea: Hou'eiki ko 'etau 'Asenita 'oku kei 'i he Fika 4 pē 'a eni ko eni kuo 'osi tali he Fale ni e Lipooti e Komiti' pea kuo lau 'a e Fokotu'u Fika 2/2020 ki ha Pālōti ke Fakamālōlo'o 'i e Palēmia pea kuo 'osi lau pea mo e tali mei he 'Eiki Palēmia, faingamālie eni 'oku tuku atu ki he Hou'eiki Mēmipa ke fai mai ha'amou fakamalanga ko ia 'oku loto pē ta'eloto ki he pālōti kimu'a pea u fokotu'u ke tau pālōti. Me'a mai 'Eiki Palēmia.

Me'a Palēmia fekau'aki mo e fokotu'u tukuhiho fai kiate ia

'Eiki Palēmia: 'Eiki Sea tapu mo e Feitu'una. 'Oku ai e fakamālō lahi atu ki he Feitu'una he tataki lelei hotau Fale 'Eiki ni. Ko u fakatapu kia *Lord Tu'ivakanō* pea mo e toenga 'o e Hou'eiki Nōpele e Fonua. Fakatapu foki ki he 'Eiki Tokoni Palēmia, *Lord Ma'afu* mo e toenga 'o e Hou'eiki Minisitā 'o e Kapineti. Pehē 'a e fakatapu ki he Fakafofonga 'o Tongatapu 2 *Hon. Semisi Sika* pea mo e toenga 'o e kau Fakafofonga 'o e Kakai. 'Oku tau fakafeta'i pē ki he Tu'i 'o e Langi 'i he tauhi lelei 'oku fakahoko mai 'etau mo'ui vaivai tau toe a'u mai ki he ta'u ni. Kei malu pē Fale 'o Tupou pea kei vilingia pē fuká 'i Palasi pea 'oku kei laumālie lelei pē 'a Hou'eiki pehē kia Ha'a Matāpule pehē ki he kau taki lotu e fonua ni. Pehē ki he kau fakafofonga tipilomētika 'o e ngaahi fonua muli 'oku fakapaea mai kia kitautolu tau fetokoni'aki 'i he fonua ni. Pehē foki 'a e fakatapu atu ki he kotoa e kau pisinisi 'i he *private sector* taautaha 'i Tonga ni mo e ngaahi 'otu motu 'o Tokelau pea pehē ki he kau *CEO* mo e kau ngāue fakapule'anga kotoa pē pehē ki he kau ngāue he ngaahi poate mo e ngaahi pisinisi 'a e Pule'anga. Pea 'oku 'ikai ke ngalo he fakatapu ni 'a e ngaahi tamai mo e ngaahi fa'ē kotoa pē 'oku nau fanongo mai mei 'api na a'u ki he 'etau fānau ki he 'etau feme'a'aki 'oku fai 'i he, 'i Fale Alea ni. 'Oku 'i ai e fakamālō lahi ongo'i he motu'a ni he fu'u taimi ko eni e tō mai 'a e 'a e mahaki faka'auha ko ē ko e Koviti he 19. Ko e tokolahi 'o kimoutolu e kakai 'o e fonua 'ikai ke ngata pē 'i Tongatapu ni ka ki 'Eua, Ha'apaiveu pea mo Vava'u Lahi 'oku hanga 'e he faingata'a ko eni 'a e mahaki faka'auha fakamāmani lahi ko eni he KOVITI-19 'omai kitautolu ke tau tu'u fakataha tuku hotau faikehekehe kae mahu'inga ange 'a e mahino ko e kakai pē 'e taha 'a kitautolu ko e Tonga pea ko e ki'i vaka pē 'e taha 'oku tau heka ai. Pea 'oku mahino 'etau fetokoni'aki 'i he ofi fakataha hotau vaká ke tau hao mo'ui 'i he folau 'o e 2021.

Tui Palēmia 'ikai mo'oni ngaahi tukuaki'i kuo fai kiate ia

'Eiki Sea, 'i he loto faka'apa'apa mo'oni hangē ko ia kuo hā kuo 'oatu 'a e tali 'a e motu'a ni 'i he Feitu'una mo e Hou'eiki 'o e Fale ni mo e 'amanaki 'e me'a ki ai 'a e Feitu'una pea mo e Hou'eiki 'o e Fale ni 'oku 'ikai te u tui 'oku mo'oni 'a e ngaahi tukuaki'i 'e 7 ko eni 'oku 'omai 'i he *Vote Of No Confidence* ki he motu'a ni pea mo e faka'apa'apa lahi ki he ni'ihi ko ia ki he kau Fakafofonga 'o e Fale ni kuo nau fakahū mai 'a e fokotu'u ko ia ke fakahifo 'a e motu'a ni mo e Hou'eiki Kapineti, he neongo foki 'e 'Eiki Sea faka ...

<009>

Taimi: 1655-1700

'Eiki Palēmia : tonu mai 'a e Tohi Fokotu'u ke fakahifo 'a e motu'a ni mei he lakanga Palēmia. Ka ko hono mo'oní mo e hifo pē 'a e Palēmia ko e hifo kotoa ia 'a e kau Mēmipa 'o e Kapineti, ko kinautolu na'a nau fakahoko 'a e ngaahi fatongia kehekehe ki he lelei fakalūkufua 'a e fonuá pea mo e kakai. Hangē ko e fokotu'ú 'oku ta'efalala'anga mo e Hou'eiki Minisitā 'o

e Kapineti hono kotoa. Pea ke fakahifo kinautolu mei honau lakangá kae ō mai 'a e ni'ihī kehe 'o hoko atu hono fakalele hotau fonuá ni.

Me'apango pē Sea na'e 'i ai e tui vaivai 'a e motu'á ni mo e Kapinetí koe'uhī ko e fu'u taimi faingata'a ko enī he mahaki kolona vilasí 19 'e 'ikai ke toe hoko ha me'a pehé ni, ka tau nofo taha pē 'o tau'i 'a e mahaki faka'auhá, koe'uhī he 'e mole hotau taimí ke fakafekiki he mafai pulé kae 'ikai ke tau uma taha pē mo tākanga 'etau fohé ke malu'i 'a e kakai 'o e fonuá he taimi faingata'a pehé ni. Kaikehe Sea, ko e fokotu'u ē ke fakahifo 'a e Palēmīa mo e Pule'angá ni kuo 'osi lava, 'osi lau mai, pea ko 'eku talí ena kuo 'osi 'oatu ki he Feitu'una, pea mo e fakatauange pē ke nofo'ia 'e he Laumālie Ma'oni'oni 'a e ngāue 'oku fakahoko he Falé ni pea pehē foki mo hotau Pule'angá ni. Pea 'oku tau tuku e me'a kotoa ki he 'Eikí ke ne tataki 'etau ngāue kotoa pē, pea tuku ke ne nofo'ia hotau lotó mo 'etau fakakaukau he faitotonu mo e mo'oni pea tuku 'a e mo'oni ke ne fakatau'atāina'i kinautolu 'i he me'a kotoa pē 'oku tau fai. Neongo 'etau fai hotau lotó kae fai hono finangaló.

Sea, 'oku ou fokotu'u atu ke tau pāloti, 'i he fokotu'u ko iá. Mālō Sea.

Semisi Sika : Sea...

'Eiki Sea : Me'a mai Tongatapu 2.

Me'a Tongatapu 2 fekau'aki mo e fokotu'u ke pāloti'i ke tukuhifo Palēmīa

Semisi Sika : Sea ko u tu'u pē ke Fakafofonga'i atu 'a e tu'unga mātu'a mo e toenga e kau Fakafofonga ko enī he tafa'aki ko enī 'a 'eku poupu ki he fokotu'u ke tau pāloti. Pea ko homau lotó ē kuo 'osi tuku atu 'i he lipooti na'e fakahū atu ki he Feitu'una, pea fakahoko ki ai e fatongia 'o e Komiti kuo tu'utu'uni 'e he lao 'o e Falé ke nau fakahoko fatongia pea fakahoko mai leva ia 'o lau 'i he Falé ni 'i he 'ahó ni. Pea 'oku 'ikai ke 'i ai ha fa'ahinga fakafo'ituitui pē ko ha toe 'uhinga ko ha taaufehi'a pē ko ha 'uhinga ko ha fakafo'ituitui makehe, 'oku 'uhinga ai 'a e fokotu'u ko enī Sea. Ka ko e anga pē 'o e fakakaukau 'a e ni'ihī, 'e lelei ange ki ha ni'ihī mo e anga 'enua fakakaukau ki hono tataki e fonuá mo e halafononga 'oku tau 'i ai, ki he monū'ia mo e kaha'u lelei 'o e fonuá. Pea ko ena kotoa pē Sea kuo 'osi fakahoko atu 'i he lipooti pea mo e fokotu'u kuo 'osi fakahoko atu ki ho Fale 'Eikí. Ko e anga ia 'emau fakakaukau pea mo e kakai 'oku mau Fakafofonga'i ki he siofi 'o e lelei fakalūkufua 'o e halafononga 'o e fonuá ni. Pea ko ia 'oku ou poupu atu ke tau pāloti, ko e hā hono ola ki hono tataki atu hotau fonongá 'i he ngaahi māhina si'i 'oku toe pea tau toe foki mai 'i he tu'utu'uni 'a e Konisitūtoné ko e fili lahi 'i ...

<005>

Taimi: 1700-1705

Semisi Sika: ...Novema 'oku hanganaki mai 'oku 'oatu 'a e poupu pea mo e talamonū kia kinautolu te nau hoko atu hono tukutuku atu e fononga e fonua ni ki he kaha'u lolotonga 'etau fehanga'angai mo e mahaki faka'auha 'oku viviliange ia 'i ha toe me'a 'i he 'etau mo'ui 'i he lolotonga ni. 'Oku 'i he taimi tatau 'oku 'oatu 'eku fakamālō ki he Pule'anga lolotonga koe'uhī ko e ta'u 'e taha ko ia ne nau fakahoko fatongia mai koe'uhī ko e ngaahi ngāue lavame'a na'e fakahoko pea neongo 'oku 'i ai 'a e ngaahi fakakaukau pea mo e ngaahi poletaki ko e naunau 'o e ngaahi ngāue fakapolitikale 'oku 'oatu mei he tu'unga mātu'a ni ka ko e tānaki kotokotoa mo e lukuluku kotoa 'o tuku atu ki he Feitu'una mo e Fale 'Eiki ki he lelei fakalūkufua 'o e

fonua. Pea ko ia 'oku ou fakamālō atu mo e pou pou ki he fokotu'u ke tau pālōti mo e tu'a 'ofa 'eiki atu.

'Eiki Sea: 'Eiki Nōpele Tongatapu.

Tui tonu ke fakakaukau e founa fokotu'u pālōti kae ngāue fakataha Fale ma'a e fonua

Lord Tu'ivakanō: Tapu mo e Feitu'una 'Eiki Sea pea pehē 'eku fakatapu ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea 'o Tonga. Sea 'oku ou fokotua pē 'a'aku pou pou pē au ki he fokotu'u pea 'oku ou fakamālō'ia pē 'a e lava ke fakahoko 'a e me'a ko eni 'i hotau Fale ka 'oku ou faka'amu pē Hou'eiki. Na'e kamata pē e me'a ko eni 'i hoku taimi ka 'oku ou kole pē kia moutolu he ko moutolu 'oku fili mai he kakai ke tau ngāue'i hotau fonua ke 'oua 'e ha'u pē ha Pule'anga pea ko e me'a pē eni ia 'e hoko ki hotau Pule'anga 'osi pē māhina 'e 18 tau fakakaukau ke fokotu'u e *Vote of no Confidence* ta 'oku tonu pē ke fakakaukau lahi he ko e ta'u fili eni pea ko 'etau ha'u pē ki heni ko 'etau feinga ke ma'u e mafai kae tuku ke tau nofo 'o fa'u e ngaahi lao 'e lelei fakalukufua hotau fonua pea mo e kakai 'o e fonua. Ko eni 'oku ha'u 'a e KOVITI-19 pea mālō pē 'oku 'ikai ke a'u mai he 'oku kei tokolahi ange pē mate 'a e kakai ia he *NCD* pea 'oku ou fakamālō ki he Potungāue Mo'ui he Minisitā Mo'ui 'a e tokanga'i 'a e mo'ui 'a e kakai pea 'oku ou fakamālō pē au 'i he'enautolu 'enau hū mai eni he ko e me'a ke fakatokanga ki ha Pule'anga ke 'oua 'e 'ai'ainoa'ia he 'oku mau nofo pē 'oku mau fakatokanga'i pē ngāue he 'e kehe ho'omou ngāue 'i loto 'e kehe atu 'emau ngāue 'i tu'a he 'oku mau sio atu pē ki he ngāue 'oku fai ka 'oku tau faka'amu ko 'etau 'i heni ke tau ngāue'i 'a e fonua ke lelei fakalukufua ma'a hotau kakai. Ko e 'uhinga ia 'etau toe 'i heni ko e hā e lao ke liliu pea 'ai ka 'oku 'i ai e me'a ia 'oku ou kole 'e au Sea koe'uhí pē ko hoku tokoua ko ē na'e Tokoni Palēmia ko u kole pē ki he Pule'anga ke mou tokoni pē kapau 'oku te'eki ke a'u atu na'a feinga ke lava ke si'i fakafoki pē 'i he Tu'apulelulu kapau 'oku fou mai e ...ko 'etau lotu 'aukai ia 'oku fai ke tau 'ofa neongo pē ko e hā ha me'a ke tokoni'i na'a lava ke toe si'i foki atu ki Nu'usila ke pehē ke mou tali lelei pē mou angalelei he ko e tokotaha pē 'o tautolu neongo e ngaahi me'a ko eni ka ko e founa ngāue pē pea ko ia 'oku ou kole atu pē 'Eiki Palēmia ke ke angalelei pē kae fai pē pālōti kae tokoni atu na'a lava ke toe si'i fakafoki atu hotau tokoua ko eni ki Nu'usila ke fai hono faito'o pea toki me'a kehe ia 'a e Ta'ehāmai 'ene tu'utu'uni 'a'ana mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: 'Eiki Palēmia ...

<007>

Taimi: 1705-1710

'Eiki Palēmia : Tapu mo e Feitu'una Sea, fakamālō ki he 'Eiki Nōpele 'o Tongatapu. Ko e me'a ia na'e ki'i fuoloa ai 'eku 'i tu'a pea u toki hū mai na'e fai pē 'a e ki'i feme'a'aki. Mālō Sea.

'Eiki Sea : Hou'eiki, ko 'etau ngāue 'oku fakatatau pē ki he Konisitūtone mo 'etau Tohi Tu'utu'uni. 'I he'ene pehē ko e fokotu'u ko eni 'oku 'i he malumalu 'o e kupu 50(b) 'a e Konisitūtone, pea te u fakamanatu atu pē 'a e ni'ihī 'oku ngofua ke nau kau 'i he pālōti. Kātaki pē 'Eiki Minisitā Mo'ui 'oku 'ikai ke ke kau koe 'i he pālōti ko eni. 'I he'ene pehē 'oku 'ikai ke lau ho fika. Fakafofonga Nōpele Vava'u.

Tokanga 'ikai kakato toko 10 ne fakamo'oni he fokotu'u 'i Fale Alea

Lord Tu'i'āfitu : Kātaki pē Sea he'eku fakatu'upaké he lolotonga ho'o me'á. Ko u ki'i fakatokanga'i 'a e me'a mahu'inga ko eni fakatatau ki he tu'utu'uni ko eni 'oku fai ai 'a e tu'utu'uni 'a e Feitu'una. 'Oku 'ikai ke kakato 'a e Mēmipa na'e toko 10 'aki 'a e pālōti 'o e fokotu'u ke fakamālōloo'i 'o e 'Eiki Palēmiá. Ko 'eku fehu'í ko e hā nai 'a e tu'utu'uni fakapotopoto he 'oku 'ikai ke kakato 'a e kau Mēmipa na'a nau fakahū mai 'a e tohí. Toko 9 pē, faka'apa'apa lahi ki he tafa'aki 'a e Fakafofonga e Kakaí, ka ko e anga pē 'eku fehu'i he 'oku kau mo ia 'i he fehu'i 'oku fakahū mai ki he tēpile 'a e Feitu'una mo e ngāue 'a e Komití. Ko ia pē Sea mālō 'aupito.

'Eiki Sea : Hou'eiki ko 'etau taliu' 'oku lau 'ete ngāue 'aho kakatō 'o kapau 'oku te me'a heni he taliu' he pongipongi. Na'e kakato pē toko 10 he taliu' aneuhu. Ka neongo iá tukukehe 'o kapau 'oku fakafoki 'e ha taha 'ene fakamo'oni he fokotu'u ko e toki taimi ia 'e 'ikai kau ai 'i he laú. Pē 'e hikinima pē 'ikai ko e me'a fakafo'ituitui pē 'a e Hou'eiki Fakafofongá, ka ko 'ene kakato pē 'a e fakamo'oni 'e 10 ko 'ene kakato ia 'a e ngaahi makatu'unga ke fakahū mai 'aki e tohí. Hou'eiki, te u fakamanatu atu pē 'etau tu'utu'uni hangē ko e tu'utu'uni ko ia e Konisitūtone. Ko e ni'ihī pē na'e fili mai 'e he kakaí 'oku nau kau 'i he pālōti ko ení, pea fakatatau ki he'etau Tohi Tu'utu'uni kupu 84(g)(3) kuo pau ke mou fakahā homou loto 'aki ho'omou hiki homou nima. Pea ko e mālohi e fokotu'u ko eni ko e *simple majority* pē ko e tokolahi 'a e fika 'oku ma'u. Kole atu ki he kalake ke tau pālōti. Ko ia 'oku loto ke tau tali 'a e Fokotu'u Fika 2/2020 ki ha pālōti ke fakamālōloo'i 'a e Palēmiá fakahā mai ho nima.

Pālōti'i 'o 'ikai tali Fokotu'u Fika 2/2020 ki ha pālōti ke fakamālōloo'i 'a e Palēmiá

Kalake Tēpile : 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Siasī Pohiva, Semisi Kioa Lafu Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma'asi, Semisi Taulangi Fakahau, Penisimani 'Epenisa Fifita, Mo'ale Finau, Veivosa Taka, Saia Ma'u Piukala. Loto ki ai 'a e toko 9 'Eiki Sea.

'Eiki Sea : Ko ia 'oku 'ikai loto ke tali hono fokotu'u ki ha pālōti ke fakamālōloo'i 'a e Palēmiá fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile : 'Oku 'ikai ke loto ki ai 'a e 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā MEIDECC, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā Ngoue, 'Eiki Minisitā Polisi, 'Eiki Nōpele Tu'ivakano, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'i'afitu, 'ikai ke loto ki ai 'a e toko 13 Sea.

'Eiki Sea : Hou'eiki ko eni ko e fiká eni kuo ma'u mai 'ikai ke tali 'e he Falé ni 'a e Fokotu'u Fika 2/2020. 'I he'ene pehē tau hoko atu leva ki he fika 5 'etau 'asenitá, ngaahi me'a makehe. Ka 'oku ou tui kuo 'osi paasi e taimí. Kole atu ke toloi e Fale ki he 10:00 'apongipongi. Mou me'a hake ke tau kelesi.

Kelesi

(Na'e kelesi tuku ai pe 'a e Fale Alea 'e he 'Eiki Sea)

<008>